

ORD & SAG 32

ISSN 0108-8025

Udgivet december 2012 af
Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj
Omslagsfoto: Udsigt fra Universitetsparken, Anders Trærup
Trykt 1000 eksemplarer af Sun-Tryk, Aarhus Universitet

ORD & SAG tjener et dobbelt formål:

- 1) Publicering af videnskabelige artikler med emner inden for fagområderne dialektologi, ældre landbokultur, filologi og sociolingvistik – altsammen fortrinsvis baseret på et jysk materiale. Sådanne artikler er alle fagfællebedømte forud for publiceringen. I dette nummer optages siderne 4-48 af videnskabelige artikler.
- 2) Orientering til en bred offentlighed om centrets virke, Jysk Ordbogs redaktion samt om, hvad der i øvrigt publiceres på og om jysk dialekt. I dette nummer optager sådant stof siderne 2-3 og 49-60.

INDHOLD:

Beretning fra center og ordbog	2
Lena Wienecke Andersen: "Her siger vi stampekerne" – en systematisk gennemgang af smørkerne og deres betegnelser i de danske dialekter	4
Torben Arboe: Dialekter og standardsprog – synspunkter og undersøgelser siden 1960	18
Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehaug: Lidt om katten og alt dens væsen	35
Spørg "Skautrup"	49
Ole Birger Olsen: En sommer	52
Torben Arboe: "... en plaffert af en pennepose" – lidt om opdatering af ordbogsdefinitioner	60

Året, der gik – beretning fra center og ordbog

På andet år er Jysk Ordbogs redaktions- og publiceringsværktøjer en uafklaret sag. Vi har en ansøgning liggende hos en af de store fonde, i håb om at kunne udvikle disse værktøjer i samarbejde med produktudvikleren EMP og i konstruktiv dialog med vore kolleger på Ømålsordbogen, som allerede har fået bevilling til nyt redaktionsværktøj. Nu krydser vi fingre.

I ventetiden forsøger vi at ride så mange heste som muligt. Dels har redaktionsrutinen skullet holdes ved lige (hvorved den løbende redaktion er ført frem til KAT-). Dels har vi skullet afprøve en meget foreløbig version af det redaktionsprogrammel, som EMP tilbyder (så noget af det nyredigerede ligger i nyt iLEX-format). Endelig har vi kastet os ud i en opgradering af ordbogens redaktionsregler og fællesfaciliteter (atlasdel, kildefortegnelse mv.), som vil lette vore efterkommere i redaktionsarbejdet fremover. Alt sammen nødvendige tiltag, men også så adskilte aktiviteter, at vi længes alvorligt tilbage til en ny helstøbt rutine omkring ordbogens redaktion.

Under de nævnte vilkår har vi kunnet leve med, at vor yngste redaktør har overtaget funktioner i instituttets undervisningsadministration, som optager langt over halvdelen af hendes arbejdstid. Men skal det lykkes os fremover igen at få fuld damp på maskinerne, må vi alvorligt anmode institut og fakultet om en kompensation, der tillader redaktionen at søge eksternt medhjælp. Vi kan til den tid ikke støtte os alene til den gratis hjælp, ordbogen i øjeblikket får fra en pensioneret kollega samt tre deltidstilknyttede (og højt skattede) medhjælpere. Godt nok er der smalhals alle vegne, men ethvert projekt har sin mindstebemanding.

Det er faktisk det helt rigtige tidspunkt at give Jysk Ordbog kraftig støtte – ligesom Ømålsordbogen – og Den gamle By og fregatten Jylland – etc. etc. Den folkelige interesse for dansk historie har næppe nogensinde været så intens som nu – og det en ægte interesse, der overvinder tabuer som nederlaget ved Dybbøl, henrettelsen af Struensee og udryddelsen af Hvidstengruppen. Fordi det nu engang er vores historie og vores sprog, der – foruden succesrige sportsfolk – holder sammen på os som nation, når vi nu skal ud i globaliteten og gøre os synlige og gældende.

Med en stædig tro på, at centrets virke kan komme i ny faste rammer, udgiver vi hermed årets Ord & Sag – som en hilsen til vore trofaste meddelere, til vort institut og fakultet, som trods voldsomme strukturændringer ikke har slået hånden af os, og til de mange brugere af Jysk Ordbog, som vi p.t. ofte må servicere med e-mail-information, fordi vi med redaktionen endnu ikke er nået alfabetisk frem til deres spørgsmål. En hilsen også til gode kolleger i ind- og udland – enten kollegialiteten så gælder praktisk ordbogsarbejde eller studier i leksikografi og sprogudvikling. Vi føler os som et nødvendigt og værdifuldt led af dansk humanistisk forskning.

Kære læser, glem nu alle vore bekymrede ord. Nyd omslagets udsigt langt ud over Universitetsparken, helt ud i Aarhus havn med dens gigantiske kraner – hvor nu også en helt ny bydel gror frem. Og blad så i resten af hæftet, der på forskellig vis beretter om vor fælles kulturelle baggrund, og med hvilket vi ønsker alle en glædelig jul og et godt nytår.

Viggo Sørensen
december 2012

Forfatteren er ph.d.-stipendiat ved *Ømålsordbogen*
 på Afdeling for Dialektforskning,
 Nordisk Forskningsinstitut,
 Københavns Universitet.

Lena Wienecke Andersen:

”Her siger vi stampekerne”

– en systematisk gennemgang af smørkærner
 og deres betegnelser i de danske dialekter ^{1,2}

Mælk og hertil knyttede produkter, redskaber og processer – bl.a. smørfremstilling – spillede en stor rolle i det daglige arbejde på landet i den periode som vi overvejende arbejder med i *Ømålsordbogen*, nemlig perioden 1850-1920. I mit arbejde på ordbogen har jeg derfor ikke bare skullet redigere ordbogsartiklerne til substantivet *kærne*, verbet *kærne* og alle sammensætninger med *kærne*- som førsteled, jeg har også skullet forholde mig til alle øvrige ord i relation til smørfremstilling. I denne artikel vil jeg illustrere en del af redaktionsarbejdet idet jeg vil præsentere de kærnetyper der har eksisteret på landet i Danmark i perioden 1850-1920, samt den mangfoldige dialektterminologi for disse kærnetyper.

Det dialektale materiale er ofte sparsomt, beskrivelserne er ikke altid lige gennemskuelige, og det har i nogle tilfælde været lidt af et detektivarbejde at få overblik. Artiklens opbygning afspejler dette arbejdes fremdrift: Først har man blot ordene i alfabetisk orden. Derefter forsøger man at få overblik ved at kategorisere dem. I dette arbejde har illustrationer været til stor hjælp. Derfor har jeg valgt at bringe adskillige illustrationer i løbet af denne artikel. Endelig kan man så – inden for hver kategori af kærnetype – også se på ordenes udbredelse og få en anden form for overblik.

¹ Tak til Asgerd Gudiksen der har hjulpet mig med at udtrække de jyske *kærne*-ord fra Afdeling for Dialektforskning's version af Jysk Ordbogs digitale ordregistrant. Også tak til Kirsten Lyshøj fra Peter Skautrup Centret for stor hjælp i forbindelse med fremstilling af kortene der viser *kærne*-ordenes udbredelse.

² Citatet er fra Strøby sogn på Østsjælland (belæg fra Afdeling for Dialektforskning's samlinger (emnesamlingen)).

Alfabetisk opstilling af ord for genstanden smørkærne

JYSK	ØMÅL	BORNHOLMSK
Redigerede ord i Jysk Ordbog <i>aftægtskærne</i> <i>gyngeskærne</i> <i>håndkærne</i> Ikke-redigerede ord i Jysk Ordbogs samlinger <i>kærne</i> <i>kærnemaskine</i> <i>lerkærne</i> <i>maskinkærne</i> <i>smørkærne</i> <i>snokærne</i> <i>stampekærne</i> <i>stangkærne</i> <i>stavkærne</i> <i>stødkærne</i> <i>svingkærne</i> <i>svuppekærne</i> <i>trækærne</i> <i>tøndekærne</i> <i>vindekærne</i> <i>vingekærne</i> <i>vippekærne</i> <i>vuggekærne</i>	Redigerede ord i Ømålsordbogen <i>hestekærne</i> <i>hundekærne</i> <i>juttekærne¹</i> <i>kærne</i> <i>kærnemaskine</i> <i>langkærne</i> Ikke-redigerede ord i Ømålsordbogens samlinger <i>maskinkærne</i> <i>mejerikærne</i> <i>plaskekærne</i> <i>pumpekærne</i> <i>rundkærne</i> <i>slibestenskærne</i> <i>slyngeskærne</i> <i>smørkærne</i> <i>snokærne</i> <i>snurrekærne</i> <i>stampekærne</i> <i>stangkærne</i> <i>staveskærne</i> <i>stavkærne</i> <i>stødkærne</i> <i>svingkærne</i> <i>tøndekærne</i> <i>valsekærne</i> <i>vindkærne</i> <i>vinde-/vingekærne²</i> <i>vippekærne</i> <i>vuggekærne</i> <i>vøvkærne³</i>	Ord i Bornholmsk Ordbog <i>kærne</i> Ord i Afdeling for Dialektforsknings samlinger <i>snokærne</i> <i>stavkærne</i> <i>vinde-/vingekærne²</i>
¹ Verbet <i>jutte</i> betyder 'støde'. ² Der er lydligt sammenfald mellem vinde og vinge i ømålene og i bornholmsk, og derfor kan stavemåden ikke umiddelbart afgøres. ³ Substantivet <i>vøv</i> betyder '(hånd)sving'. I det materiale der er gennemgået og redigeret til ordbøgerne, er nogle kærnebetegnelser valgt fra og er ikke med i selve ordbøgerne (fx hvis der har været for lidt materiale til at bekræfte brugen). I Jysk Ordbogs samlinger drejer det sig om <i>hestekærne</i> og <i>hundekærne</i>. I Ømålsordbogens samlinger drejer det sig om ordene <i>drejekærne</i>, <i>husmandskærne</i> og <i>håndkærne</i>. Disse ord kommer jeg ikke nærmere ind på i denne artikel. Derimod vil jeg komme ind på alle de ord der er i det endnu ikke redigerede materiale selv om der heriblandt sikkert også er ord der bliver valgt fra under redaktionen. Fremstillingen skal således tages med et vist forbehold.		

I skemaet på forrige side ses de ord der er at finde for genstanden smørkærne i hhv. Jysk Ordbog, Ømålsordbogen, Bornholmsk Ordbog og de tilhørende samlinger – ordnet alfabetisk. I jysk har man i alt 21 ord, i ømålsområdet 29 ord. Af disse går 14 ord igen i begge områder. I bornholmsk er kun registreret 4 ord. Dette er sandsynligvis blot et af mange eksempler på at ”manglende” dialektord, både i de jyske, øernes og de bornholmske samlinger, skal tages med et vist forbehold. Vi oplever jævnligt ”huller” i vores materiale. Det kan selvfølgelig skyldes at ordet ikke har forekommet – men det kan rent faktisk, desværre, også skyldes at der ikke er blevet spurgt om ordet eller genstanden.

I resten af artiklen forsøger jeg at kategorisere de mange registrerede betegnelser for smørkærner systematisk.

Systematisk opstilling af ord for genstanden smørkærne

	JYSK	ØMÅL	BORNHOLMSK
I. GENERELLE BETEGNELSER FOR SMØRKÆRNEN			
Betegnelser der kan bruges som overbegreb og også kan bruges om den enkelte kærne, uanset type.	<i>kærne smørkærne</i>	<i>kærne smørkærne</i>	<i>kærne</i>
II. BETEGNELSER DER SIGER NOGET OM YDRE KARAKTERISTIKA VED SMØRKÆRNEN			
Materiale Betegnelser der siger noget om hvilket materiale kærnen er lavet af.	<i>lerkærne trækærne</i>	-	-
Drivkraft Betegnelser der siger noget om hvad der driver kærnen.	<i>håndkærne</i>	<i>hestekærne hundekærne</i>	-
Nye tider – nye typer Betegnelser der er kommet til med fælles- og andelsmejerierne.	-	<i>mejerikærne</i>	-
<i>Fortsættes på næste side</i>			

	JYSK	ØMÅL	BORNHOLMSK
III. BETEGNELSER DER SIGER NOGET OM KÆRNETYPEN			
Stampekærne Betegnelser for den kærnetype der har faststående beholder og dele der bevæges op-ned.	<i>stampekærne stangkærne stavkærne stødkærne</i> med vippelad: <i>gyngækærne vippekærne</i>	<i>jutte-kærne langkærne plaskekærne pumpekærne rundkærne stampekærne stangkærne staveskærne stavkærne stødkærne</i> med vippelad: <i>vippe-kærne</i>	<i>stavkærne</i> med vippelad: <i>vinde-/vingekærne</i>
Svingkærne (1) Betegnelser for den kærnetype der har faststående beholder og dele der roteres.	<i>kærnemaskine maskinkærne snokærne svingkærne vingekærne</i>	<i>kærnemaskine maskinkærne rundkærne snokærne svingkærne tøndekærne vindkærne vinde-/vingekærne vøvkærne</i>	<i>snokærne</i>
Svingkærne (2) Betegnelser for den kærnetype der har fastmonterede dele i beholder der roteres i bevægelse.	<i>tøndekærne vindkærne</i>	<i>slibestenskærne svingkærne tøndekærne</i>	-
Vuggekærne Betegnelser for den kærnetype der har fastmonterede dele i beholder der vugges i bevægelse.	<i>gyngækærne svingkærne svuppekærne vuggekærne</i>	<i>svingkærne vuggekærne</i>	-
IV. REST			
	<i>aftægtskærne</i>	<i>slyngkærne snurrekærne valsekærne</i>	-

Denne systematiske opstilling er baseret på materiale fra de jyske, øernes og de bornholmske samlinger samt på opslagsværker med mejerifafsnit og illustrationer (*Landmandsbogen*, Møller 1938, *Salmonsens Konversationsleksikon*).

Som det fremgår kan de ord der er registreret for smørkærner i de danske dialekter inddeles i tre kategorier (og en rest) som siden kan inddeles yderligere: Først er der de generelle ord (I) der ikke siger andet end at det er en kærne til at fremstille smør i. Derefter er der de ord (II) der siger noget om kærnenes ydre, i bred forstand, fx hvad kærnen er lavet af. Og endelig er der de ord (III) der siger noget om hvilken type kærne der er tale om. Til hver af de 4 kærnetyper under III har jeg blandt de registrerede ord valgt et hovedsynonym (det mest udbredte ord, det mest gennemskuelige ord e.l., angivet med fedt i opstillingen), som jeg vil bruge artiklen igennem.

Generelt om smørkærner

Kærner brugtes primært til at kærne med, dvs. fremstille smør i. Jeg har dog også belæg på at kærnen brugtes til fx at støbe lys i. Og omvendt har jeg belæg på at man har brugt andre redskaber til smørfremstilling, nemlig flasker.

Oprindeligt foregik smørkærning i hjemmet (og på herregårdsmejerier), men med fælles- og andelsmejeriernes fremkomst i slutningen af 1800-tallet overgik denne del af husarbejdet hurtigt dertil. Kærner kunne have forskellig størrelse. Som oftest brugte man en større om sommeren hvor der var mere fløde til at fremstille smør af fordi køerne gav mere mælk; tilsvarende hvis bestanden af køer blev udvidet, eller efterhånden som foderkvaliteten blev bedre. På herregårdsmejerierne var kærnerne naturligvis også større.

Betegnelsen *smørkærne* brugtes vel typisk når man skulle angive at der netop var tale om en kærne til smørfremstilling – og ikke fx en nøddekerne. Betegnelsen *kærne* brugtes derimod sandsynligvis i al daglig tale idet det var underforstået (eller ligeegyldigt) hvilken type man brugte. Således kunne man godt omtale en *stampekærne* som *kærnen*. De specifikke typebetegnelser anvendtes som oftest hvis man havde flere typer at vælge mellem på stedet, skulle forklare hvilken slags kærne der var tale om osv. Begge de generelle betegnelser anvendtes bredt over både det jyske område og øerne. Fra Bornholm har jeg kun belæg på *kærne*.

Materiale

De tidligste kærner var lavet af ler. I perioden 1850-1920 var de overvejende af træ; i slutningen af perioden sås også kærner af fx blik. Det er kun i jysk der er belæg på kærnebetegnelser motiveret af hvilket materiale kærnen er lavet af, jf. *lerkærne* og *trækærne*.

Drivkraft

Som udgangspunkt har kærner været betjent af én person, evt. af flere på skift. Efterhånden som mængden af fløde voksede, udviklede man større, mere effektive kærner som kunne betjenes af to personer samtidig, af en hund i et hjul (jf. fig. 1), af en hest i en hesteomgang eller af (fx dampdrevne) maskiner.

Af betegnelser der refererer til drivkraften ses *håndkærne* i jysk, *hundekærne* og *hestekærne* i ømålene.

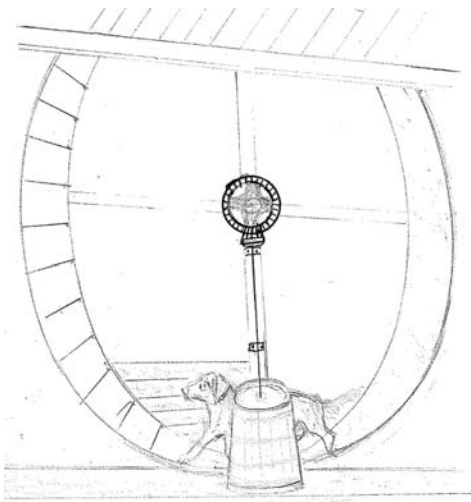

Fig. 1: Hundekærne.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (topografisk samling, besvarelse fra Bregninge sogn på Ærø).

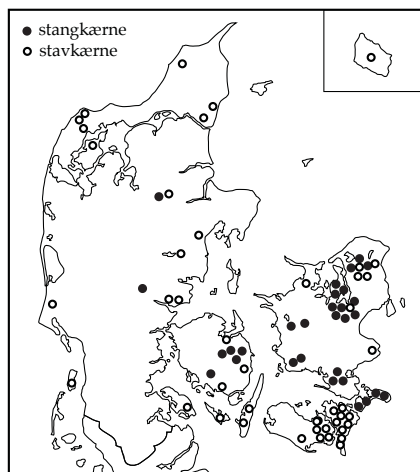
Nye tider

I og med fælles- og andelsmejeriernes fremkomst kunne man også tale om *mejerikærner*. Umiddelbart findes dette ord kun i ømålsamlingerne, men der er overvejende sandsynlighed for at det også har forekommet i jysk og på Bornholm.

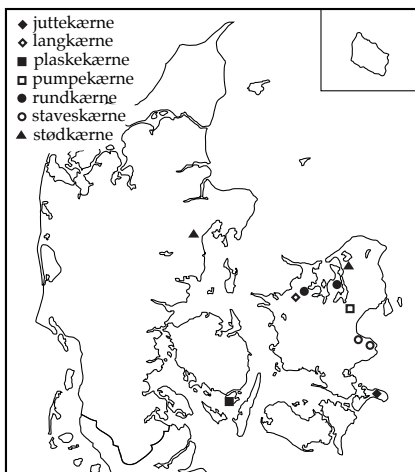
Stampekærne

Den ældste og mest udbredte kærnetype i perioden 1850-1920 var *stampekærnen*. Den bestod af en faststående beholder, oftest keglestubformet, stående på gulvet eller i et stativ (jf. fig. 4). Den havde et låg, fladt eller skålformet (jf. hhv. fig. 3 og 2). I låget var et hul hvorigennem kærnestaven gik. For enden af staven, nede i kærnen, sad en kærnebrikke, en oftest rund eller korsformet plade med huller i (jf. fig. 2). Ved at bevæge stav med brikke op og ned skiltes fløden i smør og kærnemælk. Stampekærnen blev nogle steder siden koblet på et vippelad hvorved to personer kunne kærne i fællesskab (jf. fig. 5).

Betegnelsen *stampekærne* går igen i hele det jyske område og i hele ømålsområdet og er derfor ikke vist på kortene nedenfor. *Stang-* og *stavkærne* forekommer også i begge områder, men dog ikke i samme antal og ikke lige så jævnt fordelt. Som det fremgår af kort 1, er det især tydeligt på øerne at det ene ord, *stangkærne*, overvejende bruges i ét område (Sjælland, Møn og Fyn) og det andet, *stavkærne*, i et andet område (Lolland, Falster og de sydfynske øer). *Stavkærnen* er den mest udbredte betegnelse i jysk og den eneste registreret på Bornholm. Som det fremgår af kort 2, er der derudover registreret yderligere én betegnelse i jysk og syv betegnelser på øerne. Betegnelser for stampekærnen med vippelad ses ikke på kortene: I jysk er der registreret to ord for denne type, på øerne én betegnelse, og et af de få registrerede bornholmske ord gælder sandsynligvis også en stampekærne med vippelad, jf. side 7.

Kort 1

Kort 2

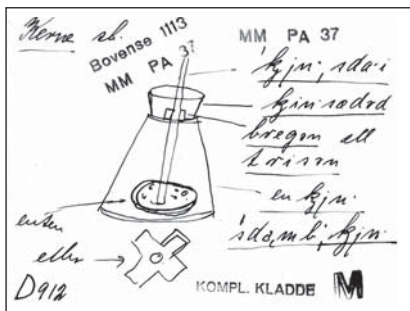

Fig. 2: Stampekærne med skålformet låg.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (alfabetisk samling).

Fig. 3: Stampekærne med fladt låg.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (manuskriptsamlingen, NEU-besvarelse fra Lindelse sogn på Langeland).

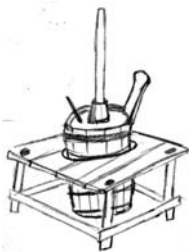

Fig. 4: Stampekærne i stativ.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (topografisk samling, besvarelse fra Kastrup sogn på Sydsjælland).

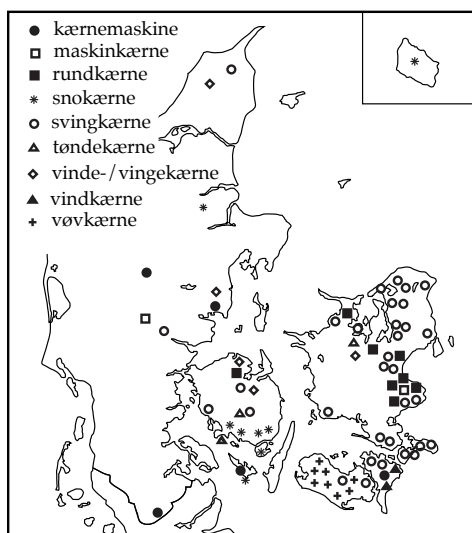
Fig. 5: Stampekærne med vippelad.

Fra *Landmandsbogen* (1895), bind 2, side 462.

Svingkærne (1)

Også svingkærnen af type 1 bestod af en faststående beholder, ofte tøndeformet, stående (eller sjældnere: liggende, jf. fig. 8), evt. på en såkaldt kærnestol (jf. fig. 7). På de stående tønder var der øverst et fladt låg eller to flade, halvcirkelformede dele (jf. fig. 10) der udgjorde låget; på de liggende tønder var der adgang til kærnen gennem en slags luge. Igennem beholderen gik et vandret- eller lodretstillet kærneris, dvs. en aksel med et bræt, flere brætter, flere vinger, en ramme e.l. (med huller eller tremmer i) (jf. fig. 6 og 9). Ud over riset kunne der på indersiden af beholderen være fastmonteret trælister til at gøre yderligere modstand under smørkærningen. På kærnerne med vandret aksel blev kærneriset sat i rotation vha. et eller to håndsving på den ene eller begge sider af tønden. På kærnerne med lodret aksel blev kærneriset sat i rotation vha. en udveksling koblet til fx to håndsving eller en hesteomgang. Og således blev fløden kærnet til smør.

Den mest udbredte betegnelse for denne type kærne er *svingkærne*, men det er dog kun i det nordlige Sjælland samt på Sydøstsjælland og Møn at betegnelsen dominerer, jf. kort 3. Dertil forekommer mange andre betegnelser (fire i Jylland, otte i ømålene, én på

Kort 3

Bornholm) som man kun i begrænset omfang kan se et udbredelsesmønster for. Fx synes *vøvkærne* at være begrænset til Lolland og betegnelsen *snokærne* at være begrænset til Sydfyn, de sydfynske øer og Bornholm. Typen med lodret aksel var i den første tid dominerende på de danske mejerier og blev i mejeriterminologi kaldt den dansk-holstenske kærne.

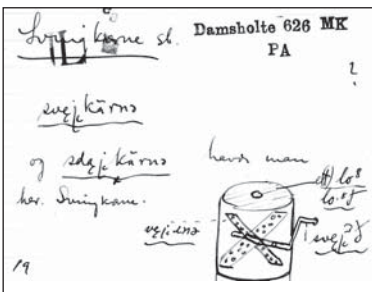

Fig. 6: Svingkærne (1) med vandret aksel.
Fra Afdeling for Dialektforsknings
samlinger (emnesamlingen).

Fig. 7: Svingkærne (1) med vandret aksel, på kærnestol.
Fra *Landbrugsmuseet. Alfabetisk ordnet vejleder*
(1950), afsnittet "Kærnemaskiner", upagineret.

Fig. 8: Svingkærne (1) med liggende tønne.
Fra *Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugs-*
museum Lyngby (1941), København, side 22.

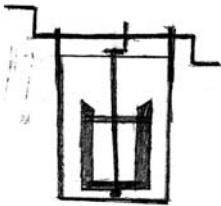

Fig. 9: Svingkærne (1) med lodret aksel og to håndsving.
Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (topografisk
samling, besvarelse fra Sønderø sogn på Fyn).

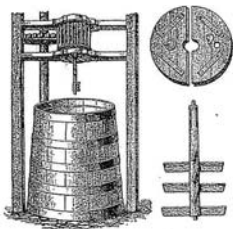

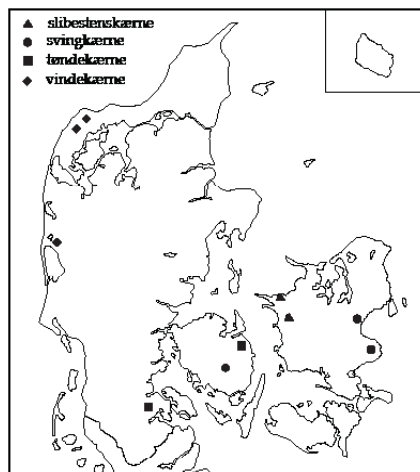
Fig. 10: Svingkærne (1) med lodret aksel; ved siden
af ses kærneriset og det todelte låg; i fagsprog også
dansk-holstensk kærne.

Fra *Salmonsens Konversationsleksikon* (1922),
2. udgave, bind 13, side 793.

Svingkærne (2)

Også svingkærnen af type 2 var oftest tøndeformet, men i modsætning til type 1 var det beholderen (inklusive de indvendigt fastmonterede dele, i form af tremmer, kileformede trælister e.l.) der blev roteret. Tønden monteredes på et stativ på langs eller på tværs (jf. figureerne nedenfor), og vha. et håndsving drejedes tøndens hvorved fløden blev slået til smør pga. friktionen med de faste dele på kærnens inderside.

I jysk findes to betegnelser for denne kærnetype, i ømålene findes tre betegnelser – i begge områder fordelt på ganske få belæg. Denne type kærne var væsentligt mere udbredt i andre dele af Europa end i Danmark. De senere mejerikærner, også kaldet kærneæltre, minder om denne kærnetype.

Kort 4

Fig. 11: Svingkærne (2), fransk model, håndsving mangle.

Fra *Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugsmuseum Lyngby* (1941), København, side 21.

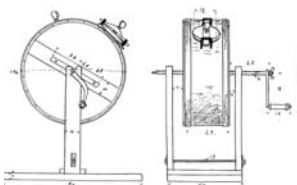

Fig. 12: Svingkærne (2), italiensk/schweizisk model, også kaldet slibestenskærne.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (manuskriptsamlingen, ms. 394).

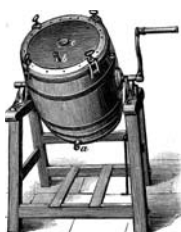

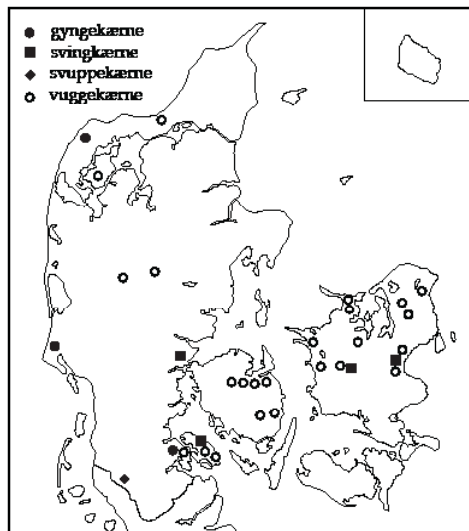
Fig. 13: Svingkærne (2), engelsk model, i fagsprog også viktoriakærne.

Fra *Landmandsbogen* (1895), bind 2, side 461.

Vuggekærne

En anden måde at bevæge beholderen med faste dele indeni på var ved at placere den på gænger eller at hænge den op i fx reb og derefter vugge beholderen til fløden blev til smør. Disse kærner var ofte nærmest kasseformede.

Betegnelsen *vuggekærne* forekommer relativt jævnt fordelt i de jyske dialekter og i ømålene. Betegnelsen *svingkærne* forekommer også i begge områder for denne kærnetype. I jysk findes yderligere to betegnelser.

Kort 5

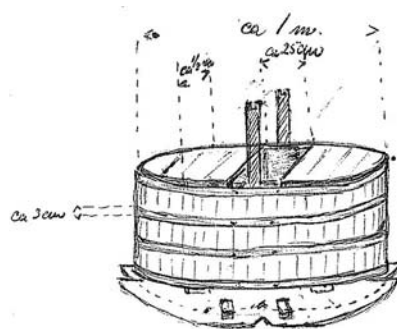

Fig. 14: Vuggekærne på gænger.

Fra Afdeling for Dialektforsknings samlinger (manuskriptsamlingen, ms. 394).

Fig. 15: Vuggekærne til at hænge op i reb eller kæder.

Fra *Sønderjysk Månedsskrift* (1959), side 33.

Sparsomt dokumenterede kærner

Aftægtskærnen, *slyngeskærnen*, *snurrekærnen* og *valsekærnen* kan pga. manglende kontekst på belæggene (el. tvetydighed) og pga. manglende illustrationer vanskeligt placeres under bestemte kærnetyper.

Afrunding

Der er ikke blot mange betegnelser for smørkærner; disse betegnelser dækker også over forskellige kærnetyper – og inden for disse er der en del fysisk variation. Det har været sin sag at udrede sammenhængene, og der er stadig et par ubekendte. Til slut vil jeg derfor opfordre *Ord & Sags* læsere til at kontakte mig (på wienecke@hum.ku.dk eller Njalsgade 136, 2300 København S) hvis de har uddybende oplysninger om de anførte kærnetyper og betegnelser for dem – eller hvis de har oplysninger der kan udvide min samling af kærnetyper og/eller kærnebetegnelser.

Kilder og litteratur

Afdeling for Dialektforsknings samlinger (alfabetisk samling, emnesamling, topografisk samling, billedsamling, manuskriptsamling m.v.). Københavns Universitet.

Afbildninger af Genstande i Dansk Landbrugsmuseum Lyngby (1941). København.

Bornholmsk Ordbog (1908). Red. af J.C.S. Espersen (omkring 1850), med tillæg red. af Viggo Holm (omkring 1880). København: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab.

Jysk Ordbog, www.jyskordbog.dk. (A-H publiceret, september 2012). Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet..

Jysk Ordbogs samlinger (seddelsamlinger, topografisk samling m.v.). Aarhus Universitet.

Landbrugsmuseet. Alfabetisk ordnet vejleder (1950).

Landmandsbogen 1-3 (1891-97). Udg. af T. Westermann & H. Goldschmidt. Af særlig interesse: bind 2: 460ff. København.

- Møller, Kristen (1938): *Mælken og dens Produkter*. Udvalg for Folkemaals Publikationer Serie C. Spørgehæfter af sprogligt og sagligt Indhold. Nr. 5. København. Findes også i *Danske Folkemaal* 12,1:1-16.
- Salmonsens Konversationsleksikon* 1-26 (1915-30). 2. udgave. Af særlig interesse: bind 13: 792ff. København.
- Sønderjysk Månedsskrift* 35 (1959).
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer* 1- (1992-). (A-kursmed publiceret, september 2012). Red. af den nuværende Afdeling for Dialektforskning, Københavns Universitet. København: Universitets-Jubilæets Danske Samfund.

Forfatteren er redaktør ved Jysk Ordbog

Torben Arboe:

Dialekter og standardsprog

– synspunkter og undersøgelser siden 1960

”Danske dialekter er næsten døde” – ”Danske dialekter har det fint”: så modsatrettede overskrifter har man kunnet se i dagbladene i de seneste år. Det er især den første påstand, eller mere eller mindre håndfaste varianter af den, der har været fremført gennem det seneste par årtier; men der findes stadig fortalere for den anden påstand. Hvordan kan man nå til så forskellige vurderinger? Det vil vi se nærmere på i det følgende – i et tilbageblik dels på den sproglige udvikling (og øvrige samfundsmæssige udvikling) i det seneste halve århundrede, dels på den sprogvidenskabelige udvikling i samme tidsrum, herunder diskussionen om begreber som dialekt, regionalsprog og standardsprog (rigsdansk). Der er klart et definitionsspørgsmål involveret i modstillingen ovenfor: ordet ”dialekt” kan ikke være brugt med samme betydning i de to udsagn.

1. Traditionel dialekt

Gennem det sidste par århundreder er der sket en generel ændring fra omfattende brug af dialekter til langt større brug af standardsprog (rigsdansk), en udvikling, der især er gået stærkt siden 2. verdenskrig, så der nu ikke er megen ”klassisk dialekt” tilbage, men snarere egnspåvirkede varianter af et ”moderne rigsdansk”. Talesproget uden for (stor)byerne tilbage i 1800-tallet og tidligere har man inden for dialektforskningen ofte betegnet som *klassisk* eller *ægte* eller *genuin* dialekt – for dermed at adskille det fra det mere rigsmålspåvirkede sprog i byerne, der i slutningen af 1800-tallet fulgte med den

begyndende industrialisering, det forøgede handelssamkvem mv. Men da disse dialektbetegnelser dels kan føles værdiladede, dels har været defineret forskelligt i tidens løb, anvender man efterhånden helst betegnelsen *traditionel dialekt* om dialekterne i ældre tid, ofte frem til 1920-40'erne.

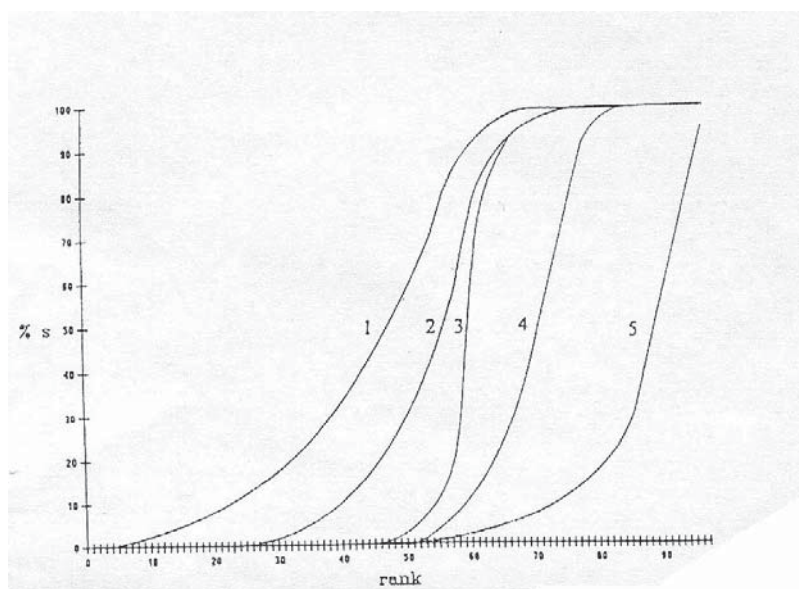
Dialektforskningen har, især tidligere, set det som sin opgave at redde, hvad reddes kunne af de traditionelle dialekter, og beskrive dette materiale via udarbejdelse af kort over dialektords og dialektale lydudviklingers udbredelse, desuden ved udarbejdelse af dialektordbøger af varierende omfang (Arboe 2009:354ff.). Den ideelle meddeler var efter forskernes opfattelse den ældst mulige på stedet, oftest en mand, der havde boet der hele livet og talte det mest genuine lokale sprog. Denne type personer er blevet opsøgt fra begyndelsen af de systematiske dialektoptegnelser i anden halvdel af 1800-tallet og 100 år frem; de er blevet kaldt NORMs = *Nonmobile, Old, Rural Males* (dvs. fastboende, gamle mænd på landet; Chambers and Trudgill 1980:33f.). Metoden kan betegnes som *one foot in the grave dialectology* (dvs. dialektforskning på gravens rand): man risikerede altid, at den mest ideelle meddeler netop var død, så man måtte nøjes med den næstbedste, der dog naturligvis også kunne være ganske udmærket. Man søgte at få det ældst mulige sprog- og kulturtrin repræsenteret, og man anså den gamle kultur for mest ægte gemt hos almuen – en tankegang, der har rødder tilbage i romantikken i 1800-tallets begyndelse. Landbrugets modernisering med mejerier, slagterier etc., den begyndende industrialisering og den efterhånden forbedrede infrastruktur (jernbaner mv.) gav hen mod år 1900 baggrund for vækst i mange byer og desuden anlæg af nye stationsbyer. Dette sammen med den politiske demokratisering, fx oprettelse af sogneråd, og den voksende kommunikation via dagblade medførte et mere rigsmålpåvirket sprog. Den stadig forbedrede skoleundervisning op gennem 1900-tallet virkede i samme retning, og da en ny industrialiseringsbølge satte ind i 1960'erne med stor tilflytning fra land til by, blev dialekterne yderligere udtyndet og opblandet med rigsdansk. En sådan bevægelse i retning af rigsmålet, ”standardsproget”, kaldes nu til dags ofte ”standardisering”; men undervejs hertil har andre begreber været i spil.

2. Regionalsprog og dialekt

I 1960'erne blev betegnelsen *regionalsprog* lanceret – som et nyt begreb dækkende rigsmålspåvirket dialekt og (vice versa) dialektpåvirket rigsmål. Betegnelsen blev i sidstnævnte betydning introduceret af Ejskjær (1964), inspireret af fransk dialektologi. Generelt er det rigsdansk uden for København, der her kaldes *regionaldansk* (s. 7); mere specielt refererer betegnelsen til *lokalt vestjysk regionaldansk* (med eksemplifikationer fra stationsbyen Vinderup mellem Holstebro og Skive, s. 41ff.). Dette regionaldansk var ”det sprog, som vi, der talte det, følte som rigsdansk”, men som i mange henseender fulgte en *vestjysk norm*. Der nævnes adskillige mere eller mindre dialektale afvigelser fra rigsdansk, fx udtalen af spirantisk *g* (”blødt *g*”) i former som *læ·gen*, hvor københavnsk rigsmål havde udtale uden *g* eller med *j* (*læ·en*, *læ·jen*); desuden fx anderledes stødplacering i ord som *liv*, der udtaltes *liw'* (med stød på konsonant) modsat københavnsk rigsmål *li'w* (med stød på vokalen). Dette regionalsprog afveg fra egnens dialekt, hvor man formentlig brugte ordet *doktor* i stedet for *læge* og udtalte *liv* med *y*-vokal, *lyw'*. Men der fandtes også blandformer af dialekt og regionalsprog.

Da sociolingvistikken, også kaldet variationslingvistikken, omkring 1970 kom til Danmark (Arboe 2009:362), gav den stødet til at undersøge sproglige mellemformer, der ikke var traditionel dialekt og heller ikke ”standardsprog”, rigsdansk. Hermed gik man altså den modsatte vej af Ejskjær ovenfor: med den kvantitative sociolingvistik kunne man via en *trækanalyse* undersøge, hvilke lydige træk (udtaleformer) der i en given egn var bibeholdt fra den traditionelle dialekt, og hvilke der var blevet erstattet af rigsdansk eller var på vej til det (fx diftongen *yw* ovenfor). Dermed kunne man beskrive, hvor resistente henholdsvis påvirkelige karakteristiske udtaletræk var, dvs. give et billede af *dialektudtyndingen* på stedet. Første større undersøgelse af denne art var Kristensen (1977) og gjaldt igen byen Vinderup. Kristensen har via båndoptagelser undersøgt brugen af 14 dialektale udtaleformer mv., herunder de fem træk, der er indtegnet i skemaet nedenfor; han optog bånd hos 98 personer, både ældre og yngre, mænd og kvinder, og med alle (fem) socialgrupper repræsenteret (s. 65f.). For hvert træk indtegnede man

derpå procentandelen af dialektformer henholdsvis rigsmålsformer i et koordinatsystem, ordnet efter stigende brug af rigsmålsformer hos de 98 deltagende, eller anderledes udtrykt: aftagende brug af dialektformer. Den resulterende graf blev for flere træks vedkommende en tilnærmet S-kurve; på figur 1 vises kurver for fem af trækkene.

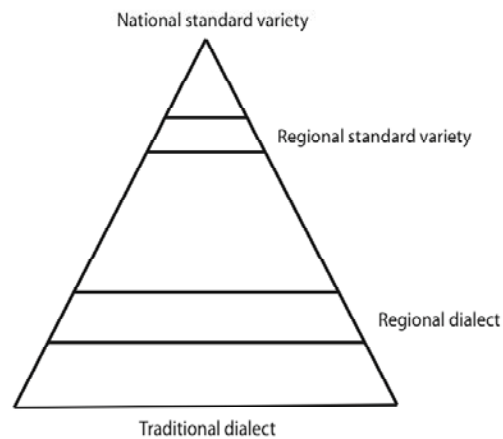
Figur 1. Variationsprofiler for 5 sproglige variable i Vinderup (Kristensen og Jørgensen 1996:115, ud fra Kristensen 1977:72ff.). På den vandrette akse betyder *rank* rangorden, på den lodrette akse betyder *S* standardsprog, dvs. rigsdansk. De optagelser, der havde bevaret flest dialektformer, er altså placeret længst til venstre (nul eller få procent rigsdanske former), optagelserne med færre eller ingen dialektformer (op til 100% rigsdanske former) længere til højre i skemaet.

Kurve 1 viser (jf. Kristensen 1977:51f.) hyppigheden af dialektudtalen *ie* eller *jæ* over for rigsmålsudtalen *e* af vokalen i ord som *ben*, *en* (der begge i gammeldansk havde langt *e*): de første ca. 20 optagelser har næsten kun den dialektale udtale *bien* hhv. *jæn* (idet

under 10% af udtaleformerne er rigsmål i den enkelte optagelse); de sidste ca. 40 optagelser derimod kun rigsmålets udtale; endelig viser de midterste 30-40 optagelser stigende brug af rigsmålsudtale og altså aftagende brug af de dialektale *ie/jæ*-udtaleformer. Kurve 2 vedrører et prosodisk fænomen: forekomst af vestjysk stød i ord som *hoppe*, *kirke*, udtalt *ho"p*, *kjer"k* i vestjysk, over for *ho(·)p*, *kjer(·)k* i jysk i øvrigt. Kurve 3 viser brugen af *a* over for *jeg* som personligt pronomen; kurvens meget stejle forløb kan måske skyldes, at skiftet fra *a* til *jeg* kræver et mere bevidst valg: skifter man over her, gør man det mere konsekvent, end når det gælder et udtaletræk. Kurve 4 gælder udtalen af ordet *ikke*, der i dialekten har vestjysk stød: *e"t* eller enkliseformer som *do"t* (= du ikke); der er for så vidt tale om et specialtilfælde af udtalevariansen belyst ved kurve 2. Endelig illustrerer kurve 5 brugen af konsonanten *ð* (blødt *d*) over for *r*, *j* i ord som *mad*, *sted*, der i dialekten udtales *mar*, *stæj*.

Som helhed viser figuren, at nogle dialektale træk er bedre bevaret end andre, eller anderledes udtrykt: de er mere *resistente* over for rigsmålsformerne. Det mindst resistente af de udvalgte 5 træk var udtalen *ie/jæ* over for rigsmålets *e*, kurve 1; det mest resistente træk var udtalerne *r*, *j* m.fl. over for rigsmålets *ð*, kurve 5. Endvidere ses (som antydnet i figurteksten), at der kan udskilles en gruppe informanter, der har dialektært talesprog (til venstre i figuren), og en, som har standardnært talesprog (til højre), foruden en spredt mellemgruppe, der siden inddeles videre i 3 typer blandingsprog (s. 86ff.).

Der blev i de følgende år udført adskillige lignende analyser til klarlægning af, hvilke dialektale træk der hurtigst forsvandt hhv. var mest resistente over for påvirkningen fra rigsmål (standardsprog). Ofte anvender man en firdeling af et samfunds sproglige lag, fx fra *traditionel dialekt* over *udjævnet dialekt* til *regionalt rigsmål* og videre til *neutralt rigsmål* (Svahn 2003:504). En lignende opdeling ses i den såkaldte "sprogpyramide", der er opstillet ud fra forholdene i større europæiske sprog.

Figur 2. "Sprogpyramide": en model af et "arketypisk sprogsamfund" (Auer & Hinskens 1996:7), her efter den let modificerede udgave hos Monka (2007:260).

Også her regnes med en opdeling i fire sproglige niveauer, fra *traditionel dialekt* over *regional dialekt* (svarende til *udjævnet dialekt* hos Svahn), videre til *regionalt standardsprog* og *nationalt standardsprog* (svarende til *regionalt rigsmål* og *neutralt rigsmål* hos Svahn); de to sidste vil for dansk sprogs vedkommende svare til *regionalsprog* hhv. *rigsdansk*. Mellem disse niveauer findes blandingsformer, der kan karakteriseres som "mere regional dialekt end traditionel dialekt" etc. Ud fra sprogpyramiden taler man om *vertikal konvergens*: bevægelse fra dialekt "op" mod rigsmål, hvilket også kaldes *standardisering* (jf. slutningen af afsnit 1). Tilsvarende betegner *horisontal konvergens* en tilnærming mellem sprogtyper inden for samme niveau i sprogpyramiden, fx mellem regionale dialekter.

3. Københavnsk og rigsdansk: Standardsprog, standardiserings- og destandardiserings-diskussion

Sociolingvistikken har sin oprindelse i undersøgelser af storbyers sprogvarieteter relateret til socialklasser, de såkaldte *sociolekter*. Den første fandt sted i New York (Labov 1966). I Danmark blev et

nærmere studium af storbyens sprog, altså københavnsk, påbegyndt sidst i 1960'erne, jf. Brink og Lund (1975). Her anvendes betegnelsen sociolekter om høj- hhv. lavkøbenhavnsk; der menes ikke at være nogen neutral gruppe eller middelgruppe mellem de to sociolekter, idet udgangspunktet er, at man taler højkøbenhavnsk med "diverse grader af lavkøbenhavnsk præg" (s. 24ff.). Historisk set er rigsdansk københavnsk, og i undersøgelsens periode (fra 1840) er *københavnsk dialekt blevet udbredt til hele landet*; "højsproget" i købstæderne nærmer sig mest "det rene rigsmål (dvs. højkøbenhavnsk)" (s. 764ff.). Det understreges, at der historisk og dialektologisk kun er små forskelle på høj- og lavkøbenhavnsk, og at lavkøbenhavnsk som sociolekt er relativt sent udspaltet fra højkøbenhavnsk: tidligst i 1700-tallet, de fleste træk formentlig først i 1800-tallet (s. 743ff.). Inden for sprogforskningen har man for længst forladt begreberne høj- og lavkøbenhavnsk som utidssvarende; i stedet talte man først om konservativt over for moderne københavnsk, men er nu gået over til betegnelsen *københavnbaseret standardsprog* for sidstnævnte.

Begrebet "standardsprog" har været (og bliver fortsat) brugt som en tilsigtet neutral term i sociolingvistikken, og som nævnt ovenfor betegner man ofte bevægelsen bort fra dialekterne i retning mod et standardsprog som "standardisering".

Men begrebet bør efter flere forskeres mening modificeres eller nyformuleres i lyset af de seneste årtiers samfundsmæssige og sproglige ændringer. Fx er der ikke længere en så fast norm for, hvad der er acceptabelt rigsdansk talesprog i Danmarks Radio, som tilfældet var i 1950-60'erne (jf. radio- og TV-udsendelser, film mv. fra dengang), og der høres i det hele taget mange flere forskellige varianter af rigsdansk i medierne nu om dage. Coupland (2009:30) forklarer den parallelle udvikling i England med manglende respekt for autoriteter: den korrekte udtale i BBC-udsendelser (såkaldt "received pronunciation") har ikke den status, den tidligere har haft, og brug af den bliver ofte betegnet "talking posh" (dvs. at tale fornemt, "fisefornemt", s. 36). Begreberne "standard(sprog)" og "non-standard(sprog)" er ifølge bl.a. Coupland (2007) netop ikke neutrale: i "standard" ligger underforstået, at det er det sprog, de uddannede taler, hvilket giver ordet et anstrøg af "(social) elite",

mens ”non-standard” tilsvarende kan være socialt stigmatiserende (s. 42ff.). Også betegnelserne rigsdansk og højkøbenhavnsk / konservativt københavnsk er i sociolingvistiske undersøgelser blevet associeret med ”elite”; men nu om dage kan ikke alle, der ud fra deres job tilhører en økonomisk eller kulturel elite, siges at ”tale fornemt” (Svenstrup and Thøgersen 2009:188).

Man kan sammenfatte sådanne afvigelser fra det tidligere standardsprog under betegnelsen ”destandardisering” (Mattheier 1997:7); der kan så efterhånden dannes et nyt standardsprog ved ”restandardisering” (også kaldt om- eller nystandardisering), eller der kan udvikle sig en flerhed af substandardsprog. Den type københavnsk-baseret standardsprog, der via medier mv. i de seneste årtier er udbredt til hele landet, er et mindre ”overvåget” standardsprog (bl.a. præget af ungdommens sprog) end den type rigsdansk, der tidligere blev spredt via skolen og andre institutioner (Pedersen 2009:59); det kan ses som eksempel på et restandardiseret sprog.

4. Regionalsproglige normcentre – eller rigsdansk/københavnsk over hele landet?

Som nævnt i afsnit 2 omfatter betegnelsen regionalsprog (i Danmark) egentlig både rigsmålspåvirket dialekt og det omvendte: dialektpåvirket rigsmål. Den grundigste analyse af, hvor langt rigsmålspåvirkningen af dialekterne og dermed dialektudtyndingen er fremskredet, er den store sociolingvistiske undersøgelse i Odder kommune, 20 km syd for Århus (Jul Nielsen og Nyberg 1992). Her var der i modsætning til Vinderup kun få, som talte et dialektnært sprog, hvilket bl.a. viste sig ved, at der højst var ca. 40% af informanterne, der havde rigsmålsafvigende udtaleformer ved de testede, karakteristiske enkelttræk (fx udtalen *-et* i ordet *meget*, hvor rigsmål har *-ed* med ”blødt d”). Regionalsprog fandtes kun ved en ”blød” definition af ordet, hvor de regionale træk ikke kræves at optræde ”med 100%’s konsekvens” (s. 178f., 197).

I diskussionen omkring dialektudtynding indgik fra 1980’erne også spørgsmålet om, hvorvidt større byer som Odense, Århus, Aalborg kunne virke som sproglige normcentre, fx ved, at træk fra rigsdansk / københavnsk spredte sig først til sådanne regionale centre,

derpå til områderne omkring dem (efter det såkaldte *city-hopping pattern*, Auer (2005):21). På den anden side kunne der også være tilløb til en mere selvstændig form for regionalisme, i hvert fald kunne det se ud til, at ”de nødvendige samfundsmæssige betingelser for en jysk regionalisme [var] til stede” (Pedersen 1993:267), nemlig med oprettelsen af universitetet og andre læresteder samt større museer, Musikhuset mv. i Århus; tilsvarende med uddannelsesinstitutioner mv. i andre jyske byer op gennem 1900-tallet. Men i en opfølgning af Odder-undersøgelsen ovenfor med analyse af Århus-informanters sprog måtte man konstatere: ”Der er ikke fundet tegn til at Århus skulle være et selvstændigt sprogligt innovationscenter” med virkning på Odder (Jul Nielsen 1998:77). Det tilføjes, at Århus tilsyneladende kun kan siges at være foregangsby i sproglig henseende ved, at man her ”finder et lidt forhøjet tempo ved annekteringen af de udtaler der har deres udspring andetsteds (lige ud sagt: København)”, altså at man i århusiansk hurtigere end i andre større byer optager københavnske udtaletæk.

5. Sprogholdningsundersøgelser

Fra 1980'erne har man interesseret sig meget for drivkræfterne bag sprogforandring og dialektudtynding, så vel de indre, socialpsykologiske årsager som de ydre, samfundsmæssige ændringer. Direkte adspurgt svarer mange personer, at dialekterne bør bevares; men hvorfor er der så ikke flere (mere eller mindre) dialekttalende, der holder fast i dialekten? Man har forsøgt at undersøge de ubevidste eller underbevidste holdninger til dialekter ved, med den såkaldte *matched guise*-teknik, at lade forsøgspersoner (især unge) lytte til klip fra båndoptagelser med forskellig grad af dialekt / regionalsprog / rigsdansk, hvorefter de blev bedt om at give en vurdering af de personer, der havde indtalt de pågældende sekvenser, på skalaer som *gammel – ung, landlig – byagtig, moderne – gammeldags*. Forsøgene blev udført uden at oplyse forsøgspersonerne om, at nogle af lydklippene kunne være indtalt af samme informant, og at det underliggende formål var at få bedømt informanternes sprog (Pedersen 1986:12ff.). Det viste sig, at de unge regnede en dialekttalende for ældre, mere gammeldags og landlig end en person,

der havde mindre grad af dialekt; en regionalsprogtalende blev set som mere moderne, byagtig og velbegavet end en dialekttalende, og en rigsmålstalende blev set som mere selvsikker og fin på den end de øvrige, men ikke så flink og hjælpsom, måske snarere storsnudet. Rigsdansktalende blev dermed vurderet som bedre end regionalsprogs- og dialekttalende mht. de såkaldte kompetence- og urbanitetsniveauer, tilsammen kaldt *status*-dimensionen. Rækkefølgen blev den modsatte ved niveauerne benævnt ”social attraktivitet” og ”personlig integritet”, også kaldt *solidaritets*-dimensionen: her scorede dialekt- og regionalsprogtalende højere end rigsdansktalende (s. 29ff.). Hvis de unge forsøgspersoner stræber efter at tale som de personer, de ubevidst vurderer højest, vil dialekterne helt klart tabe til regionalsproget og rigsmålet.

Denne type holdningsundersøgelser blev i forskellige udformninger fortsat op gennem 1990’erne, især med unge informanter. Første større undersøgelse er Kristiansen (1992), især vedrørende sproget i Næstved; derudfra diskuteres spørgsmålet om et sjællandsk regionalsprog og om regionalsprog generelt. Det er ifølge Kristiansen (s. 215) ikke nok som Brink og Lund (1975) og andre senere at konstatere som noget næsten naturligt og uproblematisk, at dialekterne udtyndes og sproget generelt nærmer sig rigsmålet: sådan behøver det ikke at være, i fx Norge er det ikke sådan. Afviklingsmønstre for dialektale træk som i fig. 1 ”formelig råber på socialpsykologiske forklaringer”; andetsteds påpeges et ideologisk aspekt i den offentlige (herunder skolens) prioritering af rigsmål frem for dialekter.

Resultaterne af de følgende års undersøgelser med *matched guise*-teknikken, også kaldt *masketest*-metoden, er sammenfattet i Kristiansen (2003), der grundlæggende skelner mellem to beskrivelsesniveauer: *sprogbrugs-* hhv. *normidealniveauet* (s. 115). På *sprogbrugsniveauet* kan man nok tale om, at der tales regionalsprog i Danmark – i og med, at de mest dialektne udtaletræk efterhånden er bortfaldet (nederste del af S-kurverne i fig. 1), så der næsten udelukkende tales standardnært, dvs. næsten rigsdansk. Til det *københavnaserede standardsprog* (jf. afsnit 3) kan måske en *vestdansk modnorm* gøre sig gældende (s. 130ff.), en især *jysk norm*

(jf. omtalen af en evt. jysk regionalisme i afsnit 4). Men kan man hævde noget tilsvarende på *normidealniveauet*: er regionalsprog en ideal norm, som man – og da især de unge, der kommer til at forme fremtidens sprogbrug – identificerer sig med eller stræber efter at nå? Nej, det tyder de efterhånden mange undersøgelser af sprogbrugeres underbevidste holdninger ikke meget på: det københavnbaserede standardsprog vurderes altid højest (Kristiansen 2003:136ff.), ikke blot i den ovenfor nævnte *status*-dimension, men nu også i *solidaritets*-dimensionen, hvor dialekt og regionalsprog som nævnt scorede højest tidligere. Der er ganske vist enkelte vestdanske regionale træk, som står nogenlunde stærkt, så som udtalen *-et* af datidsendelsen *-ede* (fx *hoppet* = hoppede); men der synes ikke at være noget klart udbredelsescentrum herfor, fx ikke Århus (s. 140f.).

6. Dialekter og talesprog i 2000-årene

Også efter år 2000 er undersøgelser af denne art fortsat, fra 2005 institutionaliseret under *Danmarks Grundforskningsfonds Center for Sociolingvistiske Sprogforandringsstudier* på Københavns Universitet, oftest omtalt blot som *Sprogforandringscentret*. Man foretager nye undersøgelser på steder, hvor der tidligere er udført sociolingvistiske undersøgelser: dels af sproget nu hos de daværende informanter, dels af bevidste og underbevidste sprogholdninger hos nutidens unge (Kristiansen og Monka 2007). De underbevidste sprogholdninger undersøges ved hjælp af masketestmetoden, dog med lidt ændrede dimensioner. ”Status” kaldes nu *superioritet* (jf. engelsk *superior* = bedst til noget) og omfatter vurderinger på 4 skalaer af informanterne i lydprøverne: klog – dum, seriøs – ligeglad, målrettet – sløv, pålidelig – upålidelig. ”Solidaritet” er ændret til *dynamik* og omfatter de 4 skalaer: selvsikker – usikker, spændende – kedelig, tjekket – utjekket, flink – usympatisk (s. 233ff.).

Et resultat af undersøgelsen er fx, at de unge i Odder i testens underbevidste holdningstilkendegivelser vurderer selv ganske let lokalfarvet sprog (århusiansk) markant lavere end både konservativt og moderne københavnsk (københavnbaseret standardsprog) mht. så vel superioritet som dynamik. De unges bevidste sprogholdninger

er helt modsatte: direkte adspurgt vurderer de østjysk og århusiansk højere end rigsdansk og københavnsk (s. 237).

Tilsvarende undersøgelser i Vestjylland (Vinderup), på Fyn (Vissenbjerg) og Sjælland (Næstved) samt i København giver meget lignende resultater (Kristiansen 2010 s. 21f.). At unge på 15-16 år på tværs af landet underbevidst placerer ”deres” egne dialekt lavere end københavnsk, kan antagelig kun skyldes en form for fælles erfaringer, og her er *mediernes* det mest oplagte bud (jf. afsnit 3); fx kan ”hurtigtsnakkende københavnskprægede studieværter” være et sprogligt normideal for mange unge. Ud fra undersøgelserne konkluderes, at ”fremtiden ser sort ud for selv den svageste form for lokalpræg”: i fremtiden vil der stort set kun findes københavnbaseret standardsprog over hele landet, stedvis med mindre afvigende, dialektale udtaleformer. Det gælder i hvert fald på normidealniveauet på langt sigt. Men i praktisk sprogbrug findes der endnu adskillige dialektformer, som vi nu skal se eksempler på.

7. Nyere dialektdokumentation

Indtil nu har jeg især behandlet den udførlige argumentation for den første påstand i artiklens indledning: ”Dialekterne er næsten døde” (eller i hvert fald døende, ”moribunde”, som det kaldes i den faglige terminologi). Vi skal nu se nærmere på baggrunden for den modsatte påstand i indledningen: ”Danske dialekter har det fint”. Dette er mest energisk blevet hævdet af Michael Ejstrup, der var i pressen flere gange med det synspunkt tilbage i 2007, da han skrev ph.d.-afhandling ud fra mange instrumentalfonetiske undersøgelser af nutidigt talesprog (Ejstrup 2009). I fokus er her at ”beskrive *moderne regionale talesprog anno 2007*”, ikke ”dialektale træk ved sproget, som hører fortiden til” (s. 33, min udhævnings). Dvs. emnet er regionalsprog, der altså betragtes som moderne dialekter. Udgangspunktet blev taget på Østerbro i København, derpå via Næstved, Nyborg og Sønderborg til Skjern i vest med afslutning i Rønne længst mod øst.

Informanterne var i aldersgruppen 20-45 år, født og opvokset i de pågældende byer, 6-8 pr. lokalitet. Lydoptagelserne sigtede mod fonetiske undersøgelser af især vokaler i bestemte lydlige omgivelser, så det var tilstræbt, at forsøgspersonerne skulle benytte omtrent

samme ordforråd. Det blev opnået ved brug af tegninger af 7 scenarier (fx en by med torv, borg og forretninger og mennesker i aktivitet; et køkken med alt tilhørende, s. 27f.); hver af disse scenarier skulle informanterne parvis samtale om i ca. 10 minutter, hver informant ud fra sin tegning, der imidlertid ikke var helt identisk med modpartens. Dermed var diskussion om detaljer næsten uundgåelig, hvilket sikrede spontan samtale med udtale af samme ord flere gange, herunder mange dialektale udtaleformer.

I Skjern, der ligesom Vinderup (afsnit 2) ligger i Midtvestjylland, ses således eksempler på nogle af trækkene på figur 1 ovenfor: træk 1 (diftong *ie* for gammeldansk *e* i udtalen *stien* af ”sten”), træk 3 (brug af *a* i stedet for *je*) (s. 240f.). Disse træk, der er karakteristiske for den traditionelle dialekt, høres altså stadig i regionalsproget – her mere end 30 år efter Vinderup-optagelserne, ligesom der stadig bruges foransat artikel, fx *æ ly's* = lyset (s. 276). På den anden side har adskillige ord rigsdansk-påvirket udtale (s. 246f.), dvs. der foreligger alt i alt en utyndet dialekt eller et regionalsprog.

For Sønderborg-optagelsen kan kort nævnes, at der fortsat findes mange udtaleformer med såkaldt tonal accent 2. Lignende forhold i de øvrige fire undersøgte lokale eller regionale varianter af nutidigt talesprog fører til den konklusion, at dialekterne i 2009 ”i vid udstrækning ... trives og ændres, hver på sin egen og unikke måde, (de) ... udvikler sig inden for de rammer, som de referencedannende beskrivelser opstiller” (s. 410). De danske talesprog synes dermed at ”opføre sig, som de altid har gjort og ikke meget forskelligt fra, hvad tilfældet i øvrigt er for verdens sprog” (smst.); her tænkes formentlig især på standardsprogets indvirkninger på udtale, ordforråd mv. i talesprogene.

Ejstrup har forsøgt at sikre, at han undersøgte dialekter med fremtiden for sig: som informanter var udvalgt generationen af 20-45 årige, der ”nu selv i vidt omfang har børn ... og [er] dybt involveret i næste generations sprogtilegnelse og *overdragelsen af egne sproglige elementer til fremtidens brugere*” (s. 32, min udhævning). Det springende punkt er naturligvis, i hvilket omfang det så lykkes at overføre ”egne sproglige elementer” til næste generation – i konkurrence med fx medierne.

Senere har Ejstrup foretaget en omfattende undersøgelse af, i hvor høj grad forskellige egne ”moderne danske dialekter” forstås af informanter fra andre egne i landet (Ejstrup 2011).

8. Fremtiden

Ejstrups beskrivelser ovenfor af forholdene på sprogbrugsniveau vil sociolingvistisk orienterede dialektologer som Kristiansen (2010 og tidligere) formentlig ikke være uenige i: der findes stadig mange mere eller mindre udprægede dialektale former tilbage i talesprogene rundt om i landet. Men mod den optimistiske tolkning, at danske dialekter / talesprog trives og udvikler sig næsten som andre af verdens sprog, vil de uden tvivl replicere, at sprogholdningsundersøgelser som de ovenfor nævnte ikke levner megen plads for optimisme, jf. det bevidst provokerende udsagn: ”Lad os ikke forplumre, lad os sige det som det er: De danske dialekter er døde” (Kristiansen 2009:157).

Denne og lignende tidligere fremsatte påstande har egentlig ikke haft til hensigt blot at diskutere baggrunden for, at dialekterne forsvinder, men også at bevirke en diskussion om, hvorvidt man måske via medier som DR kan gøre noget for at forhindre fortsat tilbagegang for dialektal sprogbrug (s. 158f.). Dette er dog sjældent blevet taget op af de samme medier; man er formentlig bange for dårlige seer- og lyttertal, hvis man begynder at sende mere dialektalt stof; slaget for dette er formentlig også tabt på forhånd, så vidt den sproglige standardisering er fremskredet nu.

Der vil sandsynligvis fortsat kunne høres egnsbestemte accenter i brugen af standardsproget, hvilket mange formentlig vil føle tilstrækkeligt til at kunne betegne sprogbrugen som ”jysk”, ”fynsk” mv.; man vil næppe gå så højt op i, om ordene længere har deres gamle betydning, om det nu er ”traditionel dialekt” (måske endog ”klassisk dialekt”) – eller blot bruges om en let dialektal accent.

De gamle dialektord bliver der efterhånden sjældnere brug for, skønt nogle, især ældre, fortsat vil anvende adskillige af dem. Den hurtigt eskalerende kommunikationsteknologi vil formentlig forstærke denne udvikling: man får behov for at kommunikere i endnu bredere sammenhænge end nu; man bruger i stigende grad sms-sprog el. andre (engelskprægede) kodesprog, helt uden for dialektal rækkevidde.

Litteratur

- Arboe, Torben (2009): Udforskningen af det danske sprog fra 1800 – med særligt henblik på dialektforskningen. i: Ole Høiris og Thomas Ledet (red.): *Modernitetens Verden*. Århus: Aarhus Universitetsforlag. 349-366.
- Auer, Peter (2005): Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. i: Nicole Delbecque (e.a.) (eds.), *Perspectives on Variation*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter. 7-42.
- Auer, Peter and Frans Hinskens (1996): The convergence and divergence of dialects in Europe. i: *Sociolinguistica*. 10. Tübingen: Max Niemeyer. 1-30.
- Brink, Lars og Jørn Lund (1975): *Dansk Rigsmål. Lydudviklingen siden 1840 med særligt henblik på sociolekterne i København*. 1-2. København: Gyldendal.
- Chambers, J.K. and Peter Trudgill (1980): *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coupland, Nikolas (2007): *Style – Language Variation and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coupland, Nikolas (2009): Dialects, standards and social change. i: Marie Mægaard (e.a.) (eds.), *Language attitudes, standardization and language change*. Oslo: Novus. 27-49.
- Ejlskjær, Inger (1964): Regionalsprog og lokalt vestjysk regionaldansk. i: *Dialektstudier*. (1.) København: Institut for Dansk Dialektforskning / J.H.Schultz. 7-58.
- Ejstrup, Michael (2009): *Danske Talesprog i Begyndelsen af det Tredje Årtusinde*. Odense: Institut for Sprog og Kommunikation, Syddansk Universitet. (Ph.d.-afhandling, upubl.).
- Ejstrup, Michael (2011): Perceptionsundersøgelse af moderne danske dialekter. i: *Ord & Sag*. 31. Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning, Aarhus Universitet. 30-41.
- Jul Nielsen, Bent (1998): Talesprogsvariationen i Århus – en sociolingvistisk redegørelse og en sammenligning med sproget i Odder. i: *danske folkemål*. 40. København: Institut for Dansk Dialektforskning / C.A. Reitzel. 51-78.
- Jul Nielsen, Bent og Magda Nyberg (1992): Talesprogsvariationen i Odder kommune – I. Lokalsprog og rigsmål i sociolingvistisk belysning. i: *danske folkemål*. 34. København: Institut for Dansk Dialektforskning / C.A. Reitzel. 45-201.

- Kristensen, Kjeld (1977): Variationen i vestjysk stationsbymål. i: *Dialektstudier*. 4. København: Institut for Dansk Dialektforskning / Akademisk Forlag. 29-109.
- Kristensen, Kjeld og J. Norman Jørgensen (1996): Variationen i moderne sjællandsk – dialekt, regionalsprog eller rigsmål? i: *Selskab for Nordisk Filologi. Årsberetning*. 1994-1995. København. 113-127.
- Kristiansen, Tore (1992): Har regionalsprog en fremtid i Danmark? i: *danske folkemål*. 34. København: Institut for Dansk Dialektforskning / C.A. Reitzel. 203-247.
- Kristiansen, Tore (2003): Sproglig regionalisering i Danmark? i: Gunnstein Akselberg (m.fl.) (red.): *Nordisk dialektologi*. Oslo: Novus. 115-149.
- Kristiansen, Tore (2009): Mig og de danske dialekter. En fortælling om baggrunden for mine fortællinger. i: Asgerd Gudiksen (m.fl.) (red.): *Dialektforskning i 100 år*. København: Afdeling for Dialektforskning. 149-169.
- Kristiansen, Tore (2010): Sociolingvistikken og (sprog)politikken. Moralske tanker om det danske sprogsamfund. i: *danske talesprog*. 10. København: Afdeling for Dialektforskning / Museum Tusulanums Forlag. 1-33.
- Kristiansen, Tore og Malene Monka (2007): Sprogholdninger blandt unge i Odder. i: Torben Arboe (red.): *Nordisk dialektologi og sociolingvistik*. Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. 227-237.
- Labov, William (1966): *The social stratification of English in New York City*. Washington D.C.: Center for Applied Linguistics.
- Mattheier, Klaus J. (1997): Über Destandardisierung, Umstandardisierung und Standardisierung in modernen europäischen Standardsprachen. i: Klaus J. Mattheier, Edgar Radtke (Hrsg.): *Standardisierung und Destandardisierung europäischer Nationalsprachen*. Frankfurt am Main: 1-9.
- Monka, Malene (2007): Hvornår og hvorfor skifter man mellem rigsdansk og sønderjysk? i: Torben Arboe (red.): *Nordisk dialektologi og sociolingvistik*. Århus: Peter Skautrup Centret for Jysk Dialektforskning. 259-269.
- Pedersen, Inge Lise (1986): Bondsk og ligefrem eller moderne og byagtig. En undersøgelse af holdninger til dialekt og dialekttalende på Fyn. i: *danske folkemål*. 28. København: C.A. Reitzel. 11-39.
- Pedersen, Inge Lise (1993): Regionalisme og identitet. Om jysk og dansk i tusind år. i: Karen Margrethe Pedersen og Inge Lise Pedersen (red.): *Jyske Studier*. København: Institut for Dansk Dialektforskning / C.A. Reitzel. 249-269.

- Pedersen, Inge Lise (2009): The social embedding of standard ideology through four hundred years of standardisation. i: Marie Maegaard (e.a.) (eds.): *Language attitudes, standardization and language change*. Oslo: Novus. 51-68.
- Svahn, Margareta (2003): Dialektbegreppet – ett diskussionsinlägg. i: Gunnstein Akselberg (m.fl.) (red.): *Nordisk dialektologi*. Oslo: Novus. 503-513.
- Svenstrup, Christoph Hare & Jacob Thøgersen (2009): On the discursive construction of "rigsdansk", "jysk", "københavnsk" and other varieties among adolescents in Western Jutland. i: Marie Maegaard (e.a.) (red.): *Language attitudes, standardization and language change*. Oslo: Novus. 181-210.

Forfatterne er redaktører ved Jysk Ordbog

Viggo Sørensen og Nina K. Grøftehaug:

Lidt om katten og alt dens væsen

I det gamle landbosamfund var katten bondens særeste husdyr. Den bragte ikke kød eller anden føde på bordet (som koen, svinet, fåret og fjerkræet), den leverede ikke trækraft (som hesten eller oxen), den havde ingen funktion som vogter eller jagtfælle (som hunden). Og alligevel var der en kat eller flere ved hver gård, ja såmænd ved det fattigste hus. For katten var den bedste hjælp i kampen mod det hav af mus, undertiden også andet, som efter høsten fulgte med ind i laden, på loftet og under gulvet af stuehuset, ja i ældre tid sågar ind i beboernes halmfyldte sengesteder. *Der ku somti være en fandens hus af dyr i søen en seng: muks og rotter, for ett at snakke om ildere og hugorme.*¹

Man holdt katten til huse ved at give den mælkerester i en *kattekop* eller et *kattetrug*, ofte en gammel træsko, hvor overlæderet var hevet fra, og da også kaldt en *kattetræsk*.² Enkelte madrester

¹ Top. 1707 °Vroue. Dette og alle efterfølgende citater er sat med kursiv. De er gengivet i en rigssprogstilmærmet form; vi har satset på letlæselighed, men dog søgt at bevare lidt af den dialektale sprogtone. Langt hovedparten af citaterne er hentet i Jysk Ordbogs samlinger, men da landbobefolkningen i Jylland og på Øerne stort set levede og tænkte ens, har de aller fleste citater paralleller i Ømålsordbogens artikler *kat* og *katte-*, alle redigeret af Karen Margrethe Petersen (Afdeling for Dialektforskning, Kbh. Univ.), og vi vil stedvis hente supplerende og nuancerende materiale derfra. Alle jyske citater er stedsfæstet med sognenummer (jf. jysk.au.dk/publikationer/oversigt, linket Jyske sognenumre og -navne), desuden ofte med kildeangivelse (jf. jyskordbog.dk/ordbog, linket Kilder). – ² Og derfor ses betegnelsen *kattekop* ført tilbage som betegnelse for en kvindetræsko, hvor overlæderet kun lige dækkede tæerne (fx top. 2233 Gejlager.NHF.68). Omvendt ses *kattetræsk* taget for pålydende i følgende vits: *det står på Lasses den nedre hylde* (ældre metafor for: gulvet), *dér hvor katti har sine træskoer* (top. 1218 AarbVends.1929.285).

kunne der vel også falde af³, men ellers var hele pointen jo, at katten selv skulle skaffe sig proteiner ved jagt på “de små grå”. Det var den også perfekt udstyret til – med en glimrende hørelse og med øjne, der ser knivskarpt i halvmørke, netop det tidspunkt af døgnnet, hvor også byttedyrene gør mest væsen af sig.⁴ Som det hedder i en spøgefuldst gåde: *Ka du stave en levend musefælde med tre bogstav? – K-A-T!*⁵

Katten var sikret let passage til sit jagtrevir via såkaldte *kattehuller* – enten de huller oppe i lademuren, som også skaffede lidt lys og luft derind, eller særlige huller til formålet *ved siden af en udhusdør eller et godt stykke oppe i ladeporten*⁶; nogle steder indrettede man endda *katte gange* ind gennem det opmagasinerede korn.⁷ I modsætning til andre husdyr var det aldrig rigtigt til at vide, hvor man havde katten. Den smuttede lydløst rundt eller lå bare og slængede sig, indtil den omsider gik på musejagt, alt efter eget forgodtbefindende. Totalt udisciplineret, uimodtagelig for ordrer er katten, jf. talemåden *hejst og hunde og karlfolk, dem ka en lære noget; men køer og katter og kvindfolk, dem ka det et’ nytt at donster* (= herse) *med*.⁸

Katten som spåmand

De fleste danskere har udpræget mistillid til Meteorologisk Instituts vejrprognoser. Og dog er vi utrolig godt forberedt på kommende vejr

³ Top. 2224: *der vanker it steg til Perris* (kælenavn for katten), *før det har faldt i asken tre gange*. 2480 Krist.Opt.: *katstkovver = skover* (dvs. fastbrændte grødrester), *der sidder op om siden af gryden; de er til katten; dem, der er i bunden, de er til manden* (dvs. husbond). Top. 1214: *milten ... skulle koges sammen med pølserne, for ellers kunne de ikke holde at koge, og bagefter blev den så kastet bort, deraf navnet ... kattens pølse*. – ⁴ Om kattens syn og hørelse, såvel som dens absolutte afhængighed af kød, jf. <http://da.wikipedia.org/wiki/Kat>, afsn. Sanserne hhv. Føde. – ⁵ Top. 2480 AarbHards.1930.138. – ⁶ Top. 1300 AEsp.Læsø. – ⁷ Top. 2476: *Når der ... skulle gulfves sæd i laden ... lavedes der en gang til kattene; den udgik som en smal rende fra portsiden og hen langs med den ene ydervæg i laden ... tillige gik der en smal rende*

i sammenligning med de gamle bønder, for hvem vejret ellers virkelig betød noget – både i den daglige drift og (især) den travle høsttid. Ikke sært, at man dengang søgte varsler om vejret, enten ved (rationelt) at henholde sig til ofte registrerede vejrsmammenhænge: *Når det arker fra sønder til nør* (dvs. når der på himlen ses lange striber af hvide fjerskyer i fra syd mod nord), *skal bonden tage sit korn, mens det er tørt; når det arker fra vester til øster, kan han lade det stå, så længe han lyster*⁹ – eller ved (mere fantasifuldt) at søge andre sammenhænge, fx såkaldte *julemærker* til forudsigelse af vejret i sommermånederne: *Så har de gamle haft for skik at tegne ... tolv små kredse på (lofts)bjælken, én for hver af de tolv juledage, tegnet fra 1. juledag ... Som vejret var i disse dage skulle det i hovedsagen blive i årets tolv måneder*.¹⁰

Overtro som i sidstnævnte citat afspejler en ældgammel tro på sammenhæng mellem situationer, som hverken har tidslig eller kausal forbindelse, men hvis mønster fornemmes ens. Erich Auerbach har formuleret det sådan, at en iagttaget situation fungerer som *figura* (mønster eller varsel) for en anden kommende (og vigtigere) situation, og som et af flere eksempler giver han jødernes tro på, at Isaks offer præfigurerede (og så at sige gav løfte om) Jesu offer.¹¹ Nutidens mennesker vil måske snarere forstå denne tænkemåde via begreber som totem og voodoo.

Helt fra starten af den periode, Jysk Ordbog dækker – dvs. omkring 1800 – er der næppe længere nogen, selv i det yderste Jylland, der har taget slige varsler for pålydende. Men man har kendt til dem – som til så mange andre rester af magi (fx præsten, der ejer en cyprianus og derfor kan mere end sit fadervor) – og man har endnu et århundrede igennem brugt den slags varsler i spøg, som tidsfordriv, undertiden også med vag gysen, som når nutidsmennesker ser en sort kat løbe over vejen. Netop katten optræder ofte i den slags varsler, og da går de hyppigt på vejrskifte: *Når katten river i en stolpe* (altså skærper sine kløer), *får man storm eller uvejr fra den kant, hvor katten river*¹² –

ind midt i stejlen (= det nederste lag kornneg). – ⁸ Top. 1544a – og hvem ville gætte på, at dette er sagt af en gammel mand! – ⁹ Top. 2059 Folkeminder.1959.223 (men med utallige varianter ned over Jylland). – ¹⁰ Feilb.BL.238 (på grundlag af adskillige ældre jyske kilder). – ¹¹ Erich Auerbach: *Mimesis* (Bern, 1946) 3. Auflage s.74f.

eller: *Når katten vasker sig, får vi regn, men kæmmer den sig over ørerne, bliver det blæst*¹³; ligheden må i første citat være den voldsomme riven (for blæst river jo også), men det i citat nr. 2 står mere uklart. Men det kan også være huslige forhold, der varsles: *Mødte man en sort kat, måtte man vente spektakel i huset*¹⁴ (med begrebet “sort”

som lighedspunkt) – eller: *Ven e Kat toer sig* (= når katten vasker sig) *helt op over æ ører, så kommer der store fremmede* (= fine folk på besøg)¹⁵ (og her er lighedspunktet vel pyntelighed).

Men som det ses, er det hele situationen – og ikke primært kattens tilstedeværelse – der tjener som varsel. I andre kilder er varslet om gæster, at *e kokkehymand gal* (= hanen galer) op ad dagen. Så hvis man vil vide, hvordan lige netop katten så ud i bondens øjne, hvilke egenskaber man i det gamle landbosamfund tillagde specielt katten, må man i stedet betragte de mange sproglige konstruktioner, hvor katten bruges til at spejle menneskelige træk – dvs. sammenligninger, metaforer, ordsprog og talemåder. Selv her optræder imidlertid stof, der er irrelevant for netop kattens signalement – som når det (med generel fokusering på alder) hedder, at *gamle katte labber også mælk* (... om en gammel mand, der ta’r sig en ung kone).¹⁶

Smidig, glubsk – men let at skræmme

De fleste danskere vil uden tøven skrive under på sammenligningen *så smidig* (el. *hurtig, let*) *som en kat*. Når tilsvarende næsten ikke forekommer i JOs samlinger¹⁷, skyldes det formentlig blot, at sådanne

¹² Top. 2431 KThuborg.Harboøre.306. – ¹³ Top. 2224. – ¹⁴ Top. 1300 Grüner-Nielsen. LGD.220. – ¹⁵ Top. 3224. – ¹⁶ Top. 1218 AarbVends.1932.317. – Mange af de ordsprog og talemåder, der også kendes i rigssproget, hører herhen, fx: *købe katten i sækken; af mange tak døde smedens kat; være klog på kattens død, når den løber med tarmene om halsen*. – ¹⁷ Top. 1234 °Hellum.: *han sprang af sted ... så let som en kat*. Top. 1338: *smedden som en kat*. Top. 2029: *han kan snige sig som en kat*. – Ømålsordbogen har tillige nogle (sjældent optegnede) adjektiver af typen *kattebenet, -fodet*

forbindelser har virket for selvfølgelig til at fortjene optegning. I hvert fald er kattens navn overført til flere behændighedslege: *kat-efter-mus* (en tagfat-type vist kendt i hele Jylland), *slå* (el. *vende*) *en kat* (= slå kolbøtte, undertiden af særlig vanskelig karakter).¹⁸ Samsø-betegnelsen for at slå smut, nemlig *slå kat*, skal derimod næppe forstås sådan; her er snarest tale om en forenkling af det indtil videre uforklarede *slå kutteri'lose*, *slå kikkeli'lose* etc. i Midtjylland – formentlig et forvansket fremmedord. Og *rykkes (i) katterstrud(d)i*, *(i) katterstreng* er navnet på en prøve for drenge og unge mænd, hvor det mere drejer sig om styrke end om smidighed.¹⁹

Vejbæk skole (Sønderjylland) i 1914. Børnene leger *kat-og-mus*.

Forskellige genstande, der udmærker sig ved at være let bøjelige eller lette at manøvre, har også lånt navn efter katten. I overført betydning betegner *kat* således (1) en særlig lang og lav trillebør til tørvetransport (anvendt i Sydvestjylland)²⁰, (2) et pengebælte til at sno om livet (brugt vidt og bredt i ældre tid af omrejsende handelsfolk)²¹, (3) en bærekranse på hovedet (lavet af et gammelt forklæde, og brugt

(= smidig, hurtig) og *kattehåndet*, *-nævet* (= fingernem). – ¹⁸ Top. 3246 AlsOrdsaml. hhv. top. 0355 °NSamsø; om en særlig slags kolbøtte top. 2694 °Darum. På Øerne også kaldt *krænge*, *smøge en kat*. – ¹⁹ Læs videre i F.II.112. I ØMO. har vi tilsvarende legene *trække(s) kat* og *klemmes kat*. – ²⁰ Se nærmere Ord&Sag.1984.50. – ²¹ Se fx JSandholm.BH.78 og Møller.Borbjerg.22. – ²² Top. 2543. – ²³ Top. 1171

på Hanstholm af de såkaldte æsepiger, når de bar bakker med færdig-gjorte garn ned til fiskernes både).²² Derimod har smeden nok mere været inspireret af kattens lange smalle krop, når *kat* i hans fagsprog kan betegne et bundt affaldsjern.²³

Medvirkende til kattens væverhed er dens ringe størrelse. Den vejer ikke meget og kan derfor gå på selv det skrøbeligste underlag, fx en tynd isskorpe over pytter eller damme – også selv om vandet er sunket bort under skorpen og erstattet af luftblærer. Den slags mælkefarvet is hedder derfor (i Sydøstjylland samt nordlige og østlige dele af Sønderjylland) *katte-is* – hvorimod den i Vest- og store dele af Nordjylland har fået navn efter det mælkeagtige skær: *blind-is*. I forlængelse heraf kan *kat* (ved dekomposition) blive betegnelsen for en luftblære under isen²⁴, og det er den slags katte, man med lidt held kan brænde af ved at prikke hul og sætte en tændstik til.²⁵

Takket være væverhed og lidenhed kan katten undertiden smutte op og ind, hvor den efter bondens mening ikke hører hjemme, men hvor den håber at kunne stille sin altid glubende appetit. Det hedder jo godt nok (til kattens ros), at *når katten er væk, spiller musene på bordet*: men en ældre jysk kilde har også bemærket, at *når æ mand ik' er hjemme, sidder æ kat for æ bordende*.²⁶ Fra rigssproget ved vi, at *katten kredser om den varme grød* (og kun til den er blevet *kattevarm* el. *kattelunken*, dvs. kuldslået og dermed spiselig), men også andre ordsprog bevidner kattens grådighed: *det er for sent at jage katten væk, når den har drukket fløden*²⁷; *når katten er mæt, er mælken besk* (dvs. forlængst blevet sur)²⁸ – og ret almindeligt driller man den modfaldne med talemåder som: *a tøkkes du går og hænger med næbbet, har katten taget dit fedtebrød?*²⁹ Kødmat skal være fuldstændig uspiselig, for at katten giver op – som over for den ufølsomme person med følgende skudsmål: *haj er så hård, dede i kat intj* (= at en kat ikke) *ka gnav i ham*.³⁰ Ja, det er næsten lige meget, hvad der forsvinder sporløst, så kan man undskylde det med, at *æ kat hå tavn et* (= katten har taget det).³¹

DStid.1960.43: *affaldsjernet ... skulle dannes til en "kat" med en lang hale, fx af en udrettet hestesko, der kunne benyttes som håndtag ... man varmede (resten) til hits* (dvs. til det blev glohedt) *og svejsede de sammenpakkede stumper sammen på ambolten*. – ²⁴ Top. 0355. – ²⁵ Top. 3267 Ottosen.DGS.20. – ²⁶ Top. 1392 Grøn. Opt. – ²⁷ KThuborg.Harboøre.312. – ²⁸ Top. 3291. I et par udtryk fra ØMO. æder

Katten er dog, pga. sin ringe størrelse, nødtvungent respektfuld over for nogen af vor størrelsesorden. Det er ikke rart for et barn at blive fanget med fingrene i klejnedåsen, men det er dog værre for katten, der bliver fanget på mælkerov: *han blev så sum* (= stille, modfalden) *som æ kat med æ siklud* (dvs. den klud, man sier mælken igennem) *om e hals* – brugt som billede på *den, som taber modet eller bliver skamfuld, når han ved kendsgerning overbevises om at have handlet slet*.³² Her er det ingen sag at kyse katten væk (med råb som *kist kat!*³³ el.lign.); det skal være et sølle skvat, der *ikke kunne jage katten af sin egen grød*.³⁴ Larm af enhver art skræmmer som bekendt katten, mest af alt tordenvejr; så et vildt forstyrret menneske kan passende siges at *se ud lissom en lam kat i torden*³⁵ (med diverse varianter). Højdepunktet af ynkelighed rammes i plet med udtrykket *som en syg kat*.³⁶

Ikke en kattehale

Set med disse briller, betragtet som noget aldeles inferiørt, møder vi også katten i rigssprogsudtrykket *ikke en kat* (= ingen som helst) og i ømålsudtrykket *ikke være for katten* (egl.: ikke være egnet for el. svarende til katten; derfor overført: være fin, stor på den, dristig etc.).³⁷ Men betyder en kat ingenting, så overtrumpes – eller skal vi sige: undertrumpes – det dog (i nogle jyske kilder) med kattens hale alene: *a fik æn kattehale ... dvs. jeg blev snydt, fik ingenting*³⁸; *man gav sig gode stunder til ... snak om kattens hale* (dvs. om ubetydeligheder).³⁹

Endnu et twist – i latterliggørende retning – har katten (og navnlig kattehalen) fået i en lang række afvisende og drillende udtryk. En vil fx gøre sin mening gældende, men bliver belært: *din mening*

katten sågar karkluden hhv. fejemøget med. –²⁹ Top. 2142. –³⁰ Top. 1253. –³¹ Top. 2172 HIPeters.Linaa.87. I det aktuelle tilfælde var det præstens kommentar, hvis nogen under konfirmationsforberedelsen ikke kunne aflire katekismen flydende. Med en tilsvarende vits hedder det (top. 2064), at *katten er rendt med hans mål* (nemlig de mål, en ringe skrædder har taget – eller snarere har glemt at tage) – hvis det da ikke er hunden, der er *slem til at løbe bort med hans mål* (top. 1286 °Haverslev). –³² Top. 1408 Schade.130. –³³ Top. 2694 °Darum. –³⁴ Top. 3254. – eller alternativt var så *from og føjelig ... te vor kat kunne ta ham* (top. 1432 Skyum.M.20). – På den anden side viser kattevenlighed ens gode sindelag: *du skal være god ved katten, god-pige* (= min pige), *så får du godt vejr til dit bryllup* (top. 3246 Ussing.Als.193); dette i skarp kontrast til kællingen, der under devisen *høg over høg ... da pisket hun sin kat* (top. 3100 SJyMSkr.XVII.112). –³⁵ Top. 2694 °Darum. –³⁶ Top. 1286 °Haverslev. –³⁷ Jf.

sidder i æ kats hale (dvs. klap i!)⁴⁰; en anden plager, men affærdiges: *du kan få en gæv kat* (el. *en kattehale*)!⁴¹; en tredje keder sig, men så kan han *tage i æ kats hale og køre, så har du noget at gøre*.⁴² *Æ bestemmer selv!*, protesterer sønnen, og faderen svarer hånligt: *gør du ikke en kattehale*!⁴³ Som helt stereotype hånformler (brugbare som svar på en bred vifte af udsagn) er udviklet typen *vil du ikke (have) en kattehale! du kan få en kattehale!* etc. – alle med betydningen: sludder og vrøvl! pjat med dig!⁴⁴

I sådanne formler kaldes kattehalen også i Nordvestjylland for en (*katte*)*kabese* (med et andetled af uvis oprindelse, dog formentlig et forvansket fremmedord).⁴⁵ I Sønderjylland hedder den lige så tit (*katte*)*svat*, fx *du ved en katsvat!* = *du ved ikke rigtig besked*⁴⁶; *åh, vil du it ha en gammel katsvat!* (= du kan rende og hoppe).⁴⁷ Her er andetleddet det sønderjyske substantiv en *svat* (= slat, rest, ubetydelighed), der også bruges flittigt (med eller uden forleddet *katte-*) i forbindelser som *ikke en svat* (= nordjydernes *ikke en kattehale*, el. med helt andre substantiver: *ikke en døjt, ikke en skid* etc.).⁴⁸ Sammensætningen *kattesvat* synes simpelthen at være en (lydligt heldig) kombination af sønderjydernes *svat* og det fællesjyske *kattehale*.

Al den indifferens, der ligger indbygget i hånformlerne, viser sig endelig også i sønderjyske udtryk som: *æ bryrre mig en katsvat om, hvad han siger ...* = *det er jeg ligeglad med*⁴⁹; *det kan være én katsvat, om det bliver i dag eller i morgen*.⁵⁰

Selvbevidst – men også en hyggespreder

Der er imidlertid helt andre sider af kattens væsen. Vanligt bruger den en rum tid på renlighed af pelsen og fremtræder derpå som indbegrebet af sirlighed og elegance: *stedmoderens egne døtre skulle*

ODS.X.197. Fra Jylland har vi kun to optegnelser af sidstnævnte udtryk: Top. 2694 °Darum: *han er hverken for æ kat eller æ lille hund heller*. Top. 3258 °Als: *hun er ikke for æ bare kat = hun er dygtig, ikke tabt bag en vogn*. I ØMO. er udtrykket (i forskellige varianter) optegnet fra henved et dusin lokaliteter. – ³⁸ Top. 1432 Skyum. Mors.I.96. – ³⁹ Top. 2044 Ellekilde.BJ.38. – ⁴⁰ Top. 3044. – ⁴¹ Top. 1384. – ⁴² Top. 1393 Lyngby.Opt. – ⁴³ Top. 1355 °Torsted. Og tilsvarende (med gentagelse af verbet fra den andens udsagn): *vil, skal, kan du ikke en kattehale!* – ⁴⁴ Når det lige netop er kattens hale (og ikke nogen anden kropsdel), der dominerer i sådanne hånformler,

ha lov at sidde inde i stuen og sy og spinde, så glatte og snøge (= pyntelige) *som en slikket kat*.⁵¹ Med elegance følger selvbevidsthed, og det hedder da også med en talemåde, at *en kat kan kige* (lige ind i øjnene) *på en konge*.⁵² Når katten svanser velfornøjet omkring, med højt hævet hoved, halvt lukkede øjne og halen i vejret, kan den virke yderst fornem; fuldt forståeligt er metaforen *kattehalset* i Sønderjylland og dele af Sydjylland blevet den foretrukne glose for overlegenhed, indbildskhed, storsnudet adfærd: *de er bleven så kathalset, efter de er kommen til penge*.⁵³ Mellem Aabenraa og Flensborg bruges også betegnelsen *kattehalet* – måske under indflydelse af det plattyske synonym *kattstertig*, og nok med en lidt hånlig bitone (pga. den latrinære association omtalt i note 44).

Der skal nok være en midtvestjysk læser, som nu erindrer sig den stedlige betegnelse for kræsenhed: at være *katten*. Men dét er næppe et ord dannet på grundlag af *kat*, for adjektiv-endelsen *-en* ses på dansk sjældent føjet til et substantiv; oftest er det en gammel participium-endelse, eller det er en herudfra generaliseret endelse føjet til en verbalstamme: *voksen, hoven* etc.⁵⁴ Udgangspunktet for *katten* burde altså snarest søges i et verbum at **katte*, **katne* el.lign. – el. måske **kakke*, da adjektivet har sideformen *kakken* – men det er indtil videre ikke lykkedes os at opspore et sådant verbum. Varianterne *katte-* el. *kakkevorn* (sporadisk optegnet) synes helt sekundære.

Når katten er mæt og har gjort sit toilette, råhygger den og spinder veltilfreds – ja, godt nok “knurrede” den på lidt ældre jysk⁵⁵;

skyldes det formentlig den oplagte association til *røv*; læs mere i Ord&Sag.2001.36ff. om den gennemgående latrinære tone i sådanne hånlige afvisninger. Se tilsvarende vendinger i ØMO.9.293. – ⁴⁵ Top. 1351: *åh, gjorde du it en (god) (katte)kabese = vist gjorde du ikke; man tvivler på det osv.* – ⁴⁶ Top. 3242. – ⁴⁷ Top. 3112. – ⁴⁸ Top. 3088: *han ejer it en katsvat, han er it en katsvat værd!* – ⁴⁹ Top. 3243. – ⁵⁰ Top. 3061. – ⁵¹ Top. 1252 Grønbn.Opt.96. – ⁵² Top. 2353 Ussing.Erritsø.199. – ⁵³ Top. 3211

Ved arnen. Pennetegning 1866.
Gunnar Knudsen: *Dansk Bondeliv i
forrige århundrede*, s. 44.

deraf følgende ordsprog: *æ kat knurrer e't, før den får mus, og en pige e't, før hun får hus* (dvs. får sit eget hjem).⁵⁶ Så vil den gerne kæles for og lever selv op til frasen *så sleg* (= kælen) *som en kat* – i hvert fald for et stykke tid. Den lader sig nusse af børnene – eller af husmoderen, som sætter sig og tager et hvil med katten på skødet. Og netop dén situation er i Nordvestjylland blevet billedet på, at man har alting i orden i god tid, før der kommer gæster, sådan at der bliver tid til at tage hjerteligt imod dem, og de føler sig velkomne: *fortalte én, at hun*

*ventede sjældne fremmede, kunne den anden svare: så skal du sandelig ha æ kat po æ knæ! – hun har ret æ kat på æ knæ for ham = hun gør (meget) ud af ham.*⁵⁷ Til gengæld bør man som gæst huske, at *det er bedst at gå, inden de begynder at genne katti uk (tegnet til, at nu er det sengetid).*⁵⁸ I det hele taget synes kombinationen af kone og kat at stå for huslig hygge: *æ kat og æ kone og æ klemme* (dvs. ildtangen brugt ved madlavning på komfuret) *skal altid ved æ hus blive hjemme*⁵⁹ – og omvendt: *hvor konen er forhadet, katten forsult og kakkelovnen ruster, dér er det it' godt at være.*⁶⁰

⁵⁶Løjt. – ⁵⁴AaHans.MD.II.431f. – ⁵⁵Top. 1253: *nær katti sidder og knurrer, er haj godt tilpas*. Top. 2224: *knurre ... om hunden, når den er vred, og om katten, når den e i godt humør*. I mange yngre kilder (ja selv Skautrup.H.II.38) har man dog indlånt rigssprogsordet *spinde*, og så bliver *knurren* til en vredladen lyd også fra katte. – ⁵⁶Top. 1320 AarbThisted.1948.271 (men med varianter i hele Jylland). – ⁵⁷Top. 2425 HPHansen.Opt. (to citater sammenskrevet). Som alle gamle, ikke fuldt gennemskuelige talemåder ses også denne forvredet: *Når et gilde havde været særlig godt og flot, blev der sagt: Der var æ kat o æ spid* (top. 2353 Ussing.Erritsø.190). – ⁵⁸Top. 1218 AarbVends.1935.136. – ⁵⁹Top. 3092 SJyMSkr.V.126. – og negativt udtrykt: *hvor æ kat og æ kone går meget ad æ by* (= i byen), *der er ingen af æ dele godt* (top. 2694 °Darum). – ⁶⁰Top. 2224 – med varianter som: *en kan kende en sølle hus på tre ting: en forsult kat, en skiden kakkelovn og en forknyt kone* (top. 2521 AarbHards.1930.131).

Falsk, med forbindelse til mørke magter

Just som katten lader sig klø bag øret, kommer den på andre tanker, og så skal man ikke forlænge spillet⁶¹ – for *hven æ kat er finest, så vil den klese* (= kradse, rive).⁶² Der anes en grumhed lige under den nette, men falske overflade, udmøntet i adjektivet *kattevenlig* (= upålidelig) og i talemåden *at kællinge* (= kæle) *for nogen som katti for musen (kløerne er altid parat til at rive)*.⁶³ Ikke sært, at en listig og falsk kvinde kan kaldes en *kat*.⁶⁴ Uhyggen sniger sig nærmere i betegnelser som *kattejammer* (modsat det spøgende *kattemusik, kattedommers*) om de natlige eskapader, hvor kattene rives og får killinger, jf. *kattepine* (egl. med forestilling om en smertefuld parringsakt hos katte⁶⁵).

Det er overhovedet først efter mørkets frembrud, at kattens fremmedhed rigtigt blusser op. I mørket lyser dens gule øjne ildevarslende; derfor navnet *katte(byld)sten* om små blege kvartssten i strandkanten, med hvilke man kunne slå gnister, men som også kunne forvolde ondartede *kattebylder* hos børn, der legede med dem.⁶⁶ If. ældre tiders overtro afspejlede de glødende øjne i det hele taget

– ⁶¹ Jf. talemåden *klem på æ kat* (dvs. kæl for den), *lag* (= mens) *æ hale står* (top. 2694 °Darum). – ⁶² Top. 3116 Kok.Ordspr.28. Med varianter som: *sleget* (= aet) *kat kan også rive* (top. 2138 °Hundslund). – ⁶³ Top. 1218 AarbVends.1935.136. – ⁶⁴ Top. 1432 Skyum.Mors.II.300. – ⁶⁵ Top. 2481 Skautrup.Hards.I.124. – ⁶⁶ Fx top. 2044. – ⁶⁷ Fx top. 1319 Kvolsgaard.L.22: *For resten skulle det være godt i sådan et nyt (dvs. nybygget) hus at begrave en levende sort kat under dørtrinnet ... så kunne den rive alle hekse, der ville prøve at gå ind der*. Smsts.132: *når den unge kone flyttede i sit nye hjem, skulle hun have stjålet en kat et sted ... og kaste ind i sit nye hjem, før hun selv gik ind, og når det skulle være rigtigt godt, (da) ind i hvert rum*. 1495 HimmerlKjær.1940.42: *Min nabo ... hvis køer ville "sætte på mælken"* (= gik ned i mælkeydelse), *fangede en fremmed kat ... og begravede den levende inden for kohusets dørtærskel som råd mod dette*. – ⁶⁸ I nyere tid som en trøstende og afledende spøg til

kattens forbindelse til mørke magter. Forhekselse kunne fx forebygges eller afvendes ved at nedgrave en levende kat under dørtrinnet⁶⁷, og hvis man fejlede noget, kunne det *kastes på katten*.⁶⁸ Sankt Hans aften red hekse lige så gerne til Troms kirke på katte som på kosteskafter⁶⁹, og såvel djævle som hekse forklædte sig jævnthen som katte.⁷⁰ Op i nutiden ender sådanne forestillinger naturligtvis som en morsomhed: *a vil gerne se dig i menneskeskikkelse, sagde maj (= manden) til degnens kat, haj troede, det var døvli (= djævelen)*⁷¹ – eller i talemåder, som når opvarmning af ovnen i sydjysk kaldes *at jage* (el. *drive*) *den sorte kat af æ ovn*⁷² (mens det i det øvrige Jylland altid er *den sorte mand*) – eller når kærester kunne siges *at rende kat og Per trolde med hverandre*.⁷³ Det er ganske uvist, om også den kat, man til fastelavn slår af tøndens, oprindeligt hører hjemme i dæmonisk sammenhæng.

Siden reformationen har vi i Norden bandet ved de onde magter (fanden, djævle) eller ved sygdom og ulykke (*pokker* = kopper; *skam*).⁷⁴ Og når nu *for katten, kattens, katten rive-me, katteme* er almindelige jyske bandeord – formelt på linje med *for fanden, fandens, fanden hakke-me, fandeme* – så kunne man fristes til at anse dem for reminiscenser af den nævnte gamle overtro. Men det holder ikke stik: ederne med *katten* er blot surrogater (vist fra 1800-tallet, hvor banderi blev vulgært) for tilsvarende eder med *satan*. En anden let maskering er *for sytten*, og tilsvarende er *dæleme* blevet maskeret som *duleme, suleme, huleme* etc.

Og konklusionen er ... ?

Sammenfattende kan vi konstatere, at katten optræder med en bred vifte af (ofte modstridende) roller i bondens forestillingsverden og

barn, der har slået sig (top. 1319: *spyt det ud i vor kats røv!*). – ⁶⁹ Top. 3200 JKamp. DfM.204. Mere om Troms (og alternativet Bloksbjerg) i Torben Arboe: *Phraseological aspects of Jutlandic*, i: Antonio Pamies & Dmitrij Dobrovolskij: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation* (Ballmannsweiler 2011), 349ff. – ⁷⁰ Top. 1344 AarbThisted.1919.24: (vidne i hekseproces 1686:) *Fanden var da i en sort kats lignelse* (= skikkelse). Se F.II.107f. for videre henvisninger. Udsættes en sådan katteham for beskadigelse, slår det tilbage på den, der gemmer sig i den, jf. top. 2353 Ussing.Erritsø.177. – ⁷¹ Top. 1218 AarbVends.1935.130. – ⁷² Fx top. 2592. – ⁷³ Top. 2642. – ⁷⁴ Jf. Viggo Sørensen: *Jyske bandeord og deres herkomst*, i: DT.V.86ff. – ⁷⁵ Top. 1218 AarbVends.1933.104. – ⁷⁶ Top. 2481 Skautrup.H.II.103. – ⁷⁷ Top. 2494 HPHansen.Opt. – ⁷⁸ Top. 2685, hhv. 1392 °Agger.

derfor er brugt som alsidig brik i sammenligninger, metaforer og talemåder – akkurat som hunden er blevet det. Alt dette – hvad vi sprogforskere kalder kreativ sprogbrug – vil fylde godt op, nu vi er i gang med at redigere artiklen *kat* i Jysk Ordbog; vi kan formentlig tage pejling efter Ømålsordbogen, hvor artiklerne *kat* og *hund* fylder ca. 18 hhv. 21 spalter, men artiklerne om *hest* og *ko* kun ca. 8 spalter hver. Når det i så overvældende grad er netop katten og hunden, der befolker bondens forestillingsverden, skyldes det

Hvad gør man ikke for en stråle mælk?

naturligvis, at folk jævnligt dagen igennem omgikkes disse dyr – på gårdspladsen, i bryggers etc. – medens de andre husdyr blot var nogen, man på bestemte tidspunkter af dagen opsøgte i mark eller stald. Nærhed indbyder nu engang til genkendelse og forståelse – selv om det dybest set er os umuligt at forstå en kat.

Det vil muligvis undre en nutidsdansker, hvor meget sproglig kreativitet og underfundighed man finder i bøndernes sammenligninger, metaforer og talemåder fra det gamle landbosamfund – som i Jysk Ordbogs kilder rækker tilbage til omkring 1800. Det er bestemt ikke en nedslidt og fantasiforladt bonde, der finder på sligt eller leverer det videre. Vel var arbejdsdagen lang på en gård og arbejdet ofte fysisk krævende, men det var ikke nær så stressende, som mange arbejdsopgaver er i dag. Det meste foregik tværtimod i et moderat tempo og var så rutinepræget, at tanker og fantasi fik frit spillerum imens. Meget af, hvad vi har citeret i denne artikel, er næppe fundet på lige nøjagtig af den kilde, vi citerer – for det er i høj grad vandrestof, man kan genfinde andre steder, jf. vores mange referencer til Ømålsordbogen – men det giver stadig et godt indtryk af det psykologiske klima, hvori man frydefuldt brugte løs af dette billedsprog.

Lad os slutte af med nogle talemåder, hvor katten optræder aldeles uforskyldt, men som til gengæld afslører en pragtfuld, aldeles skæv humor. Når man i Vendsyssel blev nødt til “at tage skeen i en anden hånd”, har det alternativt heddet, at *så skal der en anden kat i tøjr*.⁷⁵ Og såvel her som i Vestjylland kunne udsagnet *a ka't hove* (= jeg kan ikke huske det) udløse drillesvaret *kattehove er gode at lappe træske med*⁷⁶ – reelt var det naturligvis *hestehove*, der var *særlig gode ... at sko træske med*.⁷⁷ Fra Vestjylland kender vi endelig også den forvrøvlede talemåde, at *nu skal I se spil og løjer af en lam kat!* (eller, formentlig misforstået: *se leg til en lam kat!*).⁷⁸

Men så er det vist også på tide, at vi siger: tak for kaffe!

Spørg “Skautrup”

Sædvanen tro bringer vi et par af de mange spørgsmål, vi har fået i årets løb – sammen med vores svar:

Skalk

Spørgsmål: Da vi var børn, da brugte vi ordet *skalk* om endeskiven (eller den første skive) i et rugbrød. Er der optegnelser derom i den jyske ordbog, så vil vi gerne vide det.

Svar:

Betegnelsen *skalk* for endeskiven af brød (sjældnere ost) er et godt gammelt nordisk ord, en *k*-afledning til udsagnsordet *at skille*; det betyder altså oprindeligt noget i retning af *det afskilte, afskârne*.

Ordet er medtaget i den store Ordbog over det Danske Sprog (ODS) og er dér anerkendt som et rigssprogsord, men det bruges vist ikke meget mere. Det er derimod velbevaret i mange af de jyske dialekter: i Vendsyssel og videre ned gennem Østjylland samt (i Sydjylland) i området over mod Esbjerg; også fra Thy og Mors har vi en del meddelelser om *skalk*, men her er den ældre dialektale betegnelse *skal* (uden *-k*, men stadig beslægtet med *skille*). Sådan hedder det også i Vestjylland, i Salling og sydpå, men mest som led af sammensætninger: *ende-skal* og (i det egentlige Vestjylland, fra Thyborøn og ned til

lidt nord for Esbjerg) *skal-ende*. I Sønderjylland kendes glosen *skalk*, men de gamle dialektale betegnelser for endeskiven er dér: *ring* el. *krust*.

For øvrigt fortæller en meddeler lidt syd for Århus, at mens endeskiven hed *skalk*, så hed skive nr. 2 (som var anderledes blød i krummen) *bejleskiven* (den kunne man med sindsro give sin kæreste).

Skalk indgår også i en enkelt talemåde. I Vendsyssel kan det hedde: *det er ikke andet end skalken af en muselort*, dvs. det er ubetydelighed, ikke værd at regne med.

For fuldstændighedens skyld: dette *skalk* har i sin oprindelse intet at gøre med personbetegnelsen en *skalk* (= gavtyv); sidstnævnte ord er i middelalderen indlånt fra plattysk, oprindelig i betydningen ”tjener, oppasser” – jf. betegnelsen *marskalk* (egl. ”staldmester”), men blev med de europæiske kongehuses voksende magt efterhånden, via betydningen ”rytteranfører”, en finere militærtitel: *marskal*, engelsk *marshal*.

Søllepotte

Ole Lauridsen, Sproghjørnet (DR P4), bliver ofte spurgt om ”jyskheder”. Forleden blev han præsenteret for betegnelsen *søllepot* om en flaske vin til en rekonvalescent. Er det jysk, eller hvad?

Svar:

Ordet *søllepot* findes ikke i Jysk Ordbogs samlinger, men det er klart nok et sammensat ord: *sølle* + *potte*. Af ordbogens mange ord på *-potte* betegner de allerfleste en beholder, som så har navn efter, hvad den er af (fx *jern-*) el. (oftere) hvad den er beregnet til at rumme (*te-*, ja sågar *urte-*). Potte kan også bruges overført om en person, fx *sylrepotte* = en der sylrer, klager sig, men denne overførte betydning får vi ikke brug for hér, så tilbage til beholderen!

I ganske få tilfælde siger forleddet noget om, hvem potten er tiltænkt: *rakkerpotte* = den potte, man i gamle dage serverede i til en tigger, *barselpotte* = den potte, i hvilken man bragte mad til en

nabokone, der lige havde født. Mon ikke *søllepotte* er dannet efter dette mønster – altså betegner en gave, man kommer til en sølle person med? ”Sygdom og søllehed er der nok af”, hedder en jysk talemåde, og de to led betyder langthen det samme – dog sådan, at *sølle* rækker ud over legemlig sygdom (fx også dækker psykisk nedbrudthed, fattigdom og anden ulykke).

Men *søllepotte* kunne altså godt være betegnelse for en gave, man kommer med til en, der er (el. har været) syg. De fleste steder er der ikke udtaleforskel på *-potte* og den lydligt nedslidte form *pot*, som kendes fra forbindelser af typen *en pot brændevin*; så mon ikke der i det aktuelle tilfælde med *-pot* netop sigtes til en beholder (i dag selvfølgelig en flaske) med spirituøst indhold. Vi gætter på, ordet *søllepotte* er en bevidst morsomhed, bragt i spil af en person med ikke så lidt sproghistorisk fornemmelse.

oversættelse på modstående side:

Ole Birger Olsen:

En sommer

Ilaw a wår tij oer, spøgt a en daw sammel mæ mi tow minner brøer nier we en groev, hwo wi sejjeld mæ pinnd. Det wår sidst i april. Wå muer rowt atte mæ, te a sku kom hjem. Mi får wild snakk mæ mæ. Da a kom atter æ daer, bløw a wist ind o mi fårs kontor. Mi får håed besøg å en stuerbror te tow a mi skuelkammerater. Mi får spuer mæ, om a ku tennk mæ o wæer hjøwwerdreng o æ Skalleng i sommer. Det sku wåer te æ foermærkensdaw den 24. august. A såe ett nowwed, for a ku mærrk, te det wår bestemt alleree, men glæe we'et wår a ett. "Ja, no ka han jo prøw'et", såe æ mand, o så gjek han.

Majdaw såe a fåwal te mi familie o gjek mued den goer, hufræ wi sku kyer. Under mi årm håed a en knøtt mæ en par kwåt bowser, en skjowwt, en par hjemmstrekket uldunderbowser, en hjemmstrekket uldundertrøjj sammel mæ mi træsker. O æ fedder håed a sandaler. Ilaw a kom op o en bette bannk, wæend a mæ om o keg tebæg, om dær wår nowwe, dær støj we æ loeg o venket, som skek wår, nærer nowwe tow te'en, men ingen wår o sie. Det wår, som mi hjemmen wår lott få mæ. A tinnt, te det blywwer aller det samm ijen.

Ilaw a kom nier te æ hjøwwers hjemmen, wår æ uwn lasset mæ en hiel masse sagger. Så bløw æ hæest spænd for, o en bror te æ hjøwwer sku kyer æ las te æ Skalleng. Han wår en par oer ælder som mæ, så han wår jo en groww kâel. Det wår en lång tuer. Da wi kâem te Søndersied, spuwwer han mæ, om a ku sie æ pæl o den bjæer o den ajjen sijn å æ stuer såend, for we æ sijn a den gjekk æ wej te æ Skalleng, o det wår da råer nok o wed, nærer en sjel sku te'en.

Ilaw wi kâem te wejs æend, bløw æ uwn lasset aw o æ sagger boer ind. Da wi håed fåt wor mellmed, tow æ hjøwwer te'en. Han håed

Ole Birger Olsen har været meddeler til Jysk Ordbog siden 1986. Han er født i Oksby i 1926 og skrev denne beretning som svar på vores anmodning i oktober 2011 om at skrive erindringer fra fortidens hverdag – på dialekt.

En sommer

Da jeg var ti år, legede jeg en dag sammen med mine to mindre brødre nede ved en grøft, hvor vi sejlede med pinde. Det var sidst i april. Vor mor råbte efter mig, at jeg skulle komme hjem. Min far ville snakke med mig. Da jeg kom op til yderdøren, blev jeg vist ind på min fars kontor. Min far havde besøgt af en storebror til to af mine skolekammerater. Min far spurgte mig, om jeg kunne tænke mig at være hyrdedreng på Skallingen i sommer. Det skulle være til fåremarkedsdagen den 24. august. Jeg sagde ikke noget, for jeg kunne mærke, at det var bestemt allerede, men glad ved det var jeg ikke. ”Ja, nu kan han jo prøve det”, sagde manden, og så gik han.

Majdag sagde jeg farvel til min familie og gik mod den gård, hvorfra vi skulle køre. Under min arm havde jeg en bylt med et par korte bukser, en skjorte, et par hjemmestrikkede uldunderbukser, en hjemmestrikket uldundertrøje sammen med mine træsko. På fødderne havde jeg sandaler. Da jeg kom op på en lille bakke, vendte jeg mig om og kiggede tilbage, om der var nogen, der stod ved lågen og vinkede, som skik var, når nogen tog afsted, men der var ingen at se. Det var, som om mit hjem var lukket for mig. Jeg tænkte, at det bliver aldrig det samme igen.

Da jeg kom ned til hyrdens hjem, var vognen læsset med en hel masse sager. Så blev hestene spændt for, og en bror til hyrden skulle køre læsset til Skallingen. Han var et par år ældre end mig, så han var jo en vældig karl. Det var en lang tur. Da vi kom til Sønderside, spurgte han mig, om jeg kunne se pælen på den klit på den anden side af den store sandstrækning, for ved siden af den gik vejen til Skallingen, og det var da rart nok at vide, når man selv skulle afsted.

Da vi kom til vejs ende, blev vognen læsset af (dvs. tømt) og sagerne båret ind. Da vi havde fået vores mellemmad, tog hyrden afsted. Han havde

wes en kjærrest en stej. Æ bror brøeld øwwer'et, for æ hemmel wår så swåt ued te sønder, o han wår tåernrej. Wi gjek så ind o loe wos te o soww. A loe o en halmsæk.

Æ måen atter rest æ hjøwwer mæ wågen. Han wild wiis mæ, hwa a sku ta mæ aw. Den oer wår dær 300 høweder o 600 foer. Æ høweder gjek i en stuer fenn, dær gjek en støkk fræ æ redningboedhus o hiel ued te æ fywwer. Æ foer håed djær plas imelld æ fenn o Skalleng-æend. Æ Skalleng wår dield op i nowwe støkker, huer æ bønder i Hue o Owsbøj slow æ græs te hye, så dæer mått æ foer ett komm, men di tråk atter'et æ hiele tij, o så sku di drywwes tebæg te dje ejjen. Så skulld a slo wand op te æ foer. Dær støj fijjer lång trowwer i en stjaenform ued fræ æ kield, o di sku helst wæer fulld å wand æ hiel tij. Det skie we en spand i æ æend å en lång reev. Æ spand bløw smedt nier i æ kield mæ æ bunnd opad, o næer æ spand wår fuld, bløw'en trokken op o tømte i æ trowwer. Det hier o slå wand op. Nær'en kâm hjem te æ hjøwwerhus, sku dær pompes wand op i sejs stue karrer, o næer'en wår fær mæ det, sku'en te rend atter æ foer ijen, o sommsind jen eller tow gånng mier. Såen wår æ rommel hwerrenste daw.

Æ dowwer fek a tiest atter æ trede gång, a håed wan te rend, o det wår for det mjest swejjen hawwergrøed o rowbrøe mæ sierp o. For o ku håll yww mæ æ foer, sku a sto østen æ hus o slå strandtræ te pennd, dær passet i æ komfyjer, o det støj a så we te æ klåkk halltij om æ awten. Sin wår dær engen fær for, te æ foer tråk ued. Så mått a go ind o mi halmsæk o soww te næst måen æ klåkk hallfijjer. Så wåret den samm rommel om ijen, o såen wåret hvæer daw.

Den sommer wår a kuns hjemm en par gånng. Den jenn gång wår te en skuelkammerats begrawwels, o den ajjen gång wår for det, te en kuw bløw tyergal. Det wår den kuw, æ hjøwwer håed fåt mæj fræ si hjemmen, såen te wi ku ha mjælk te wå grøed o ant. En awten tow hun te o brøel o spring o dem anner høweder, hwa hun ett håed gjor faer, o så mått a jo te'en te tyers mæ hind, ilaw tij wår. A fek en stuer røgsæk o æ nakk, for a sku ha nowwe sagger mæj fræ æ Brugs dæhjemmm, o så tow æ kuw o mæ te'en strandlångs te Owsbøj. Det bløw henad medt næt, faer a fek æ kuw lot ind i en fenn te æ tyer, så a ku rend hjem. Di wår gawwen ad æ seng, så a mått balder o æ rued for o kom ind o soww, men a måt jo lieg fåklær, hwafor a kâem o det hæer tij o æ døwn.

vist en kæreste et sted. Broderen tudbrølede over det, for himlen var så sort ude mod syd, og han var bange for tordenvejr. Vi gik så ind og lagde os til at sove. Jeg lå på en halmsæk.

Morgenen efter rystede hyrden mig vågen. Han ville vise mig, hvad jeg skulle tage mig af. Det år var der 300 kreaturer og 600 får. Kreaturerne gik i en stor fenne, der gik et stykke fra redningsbådshuset og helt ud til fjorden. Fårene havde deres plads mellem fennen og Skallingende. Skallingen var delt op i nogle stykker, hvor bønderne i Ho og Oksby slog græsset til hø, så dér måtte fårene ikke komme, men de trak den vej hele tiden, og så skulle de drives tilbage til deres eget. Så skulle jeg slå vand op til fårene. Der stod fire lange trug i en stjerneform ud fra brønden, og de skulle helst være fulde af vand hele tiden. Det skete med en spand i enden af et langt reb. Spanden blev smidt ned i brønden med bunden opad, og når spanden var fuld, blev den trukket op og tømt i trugene. Det hedder at slå vand op. Når man kom hjem til hyrdehuset, skulle der pumpes vand op i seks store kar, og når man var færdig med det, skulle man rende efter fårene igen, og somme tider en eller to gange mere. Sådan var rummelen hver eneste dag.

Morgenmaden fik jeg tiest efter den tredje gang, jeg havde været ude at rende, og det var for det meste sveden havregrød og rugbrød med sirup på. For at kunne holde øje med fårene skulle jeg stå øst for huset og hugge strandtræ til pinde, der passede i komfuret, og det stod jeg så ved til klokken halv ti om aftenen. Derefter var der ingen fare for, at fårene trak ud. Så måtte jeg gå ind på min halmsæk og sove til næste morgen klokken halv fire. Så var det den samme rummel om igen, og sådan var det hver dag.

Den sommer var jeg kun hjemme et par gange. Den ene gang var til en skolekammerats begravelse, og den anden gang var, fordi en ko blev tyregal. Det var den ko, hyrden havde med fra sit hjem, sådan at vi kunne have mælk til vores grød og andet. En aften begyndte hun at brøle og springe på de andre kreaturer, hvad hun ikke havde gjort før, og så måtte jeg jo afsted til tyrs med hende, mens tiden var (til det). Jeg fik en stor rygsæk på nakken, for jeg skulle have nogle sager med fra Brugsen derhjemme, og så tog koen og jeg afsted langs stranden til Oksby. Det blev henad midnat, før jeg fik koen lukket ind i en fenne til tyren, så jeg kunne løbe hjem. De var gået i seng, så jeg måtte banke på ruden for at komme ind og sove, men jeg måtte jo lige forklare, hvorfor jeg kom på den her tid af døgnet.

Æ daw atter wår a i æ Brugs atter æ sagger, o da æ røgsæk wår fuld, spuwwer æ ueddieler, om a no ku bæer'en. A swåer, te det wedst a ett, men det sku a jo. Da a fek'en o mi røgg, mått a go bøwwet for o bæer'en. Ilaw a kåem hjem, spuwwer mi får, om a sku bæer den te æ Skalleng, for den wår gue nåk tång.

Ilaw wi håed fåt wor unnen, tow a te'en nier te æ kuw. Hallwejs rest æ bien under mæ, så a måt ta en pust, men nier te æ kuw kåem a da. A prøwwet, om a ku komm aw mæ æ røgsæk te æ kuw, men det wår ett så lieg en sag. Føst da'en fek æ røgsæk o æ kryds, gjek'et an, så wi ku kom teen.

Ilaw wi kåem te æ hjøwwerhus, wår dær engen hjemm. Æ kuw kom i æ fenn, o a gjek o mi halmsæk. A wåwnet we te det tårnt, o en bette jaenwinner støj o klevvert i æ wind. A støj op for o fo'en lott, o lieg da slow æ lyn nier udden æ hus, o dær støj såen en pust ind ad æ winner, te en spand, dær støj o en buerhjörn, bleest nier o skrallert hen ad æ muerstjensgwol. A bløw hiel styw øwwer det hiele o tinnt, te no ku'et da ett blyw waer. Jawn da gjek æ daer op, o nowwed hwiid slaskend kom ind i æ hus. A wed ett, hwa dær skie i mæ, men a bløw hiel koeld. Det hwied wiest sæ o wæer tow spejdere fra Gørding, der ett ku wæer for rejn, o så søgt de lyj hæer. Sinn den næt håer a aller wan ræj for nowwed.

Næst måen passet a mi dont, o da a kom hjem atter æ tredde rend, wår e hjøwwer kommen, o han wår hiel tåsse. Det håed jo tårnt, o æ hund wår ræj, o så wår'en krøwwen op i æ hjøwwers seng, o dæer håed'en fåt fem hwællp.

A sku jo wæer der te foermærkendaw den 24. august, o da æ daw kåem, wår mi lelle pakk klår, o den tow a så mæ mæ, ilaw wi drøw æ foer op te æ mærkensplas i Hue. A hjålp we o ree æ dyer fræ hweranner, o sin gjek a te æ hjøwwer o såe tak for i sommer. Æ løn ku han awrejn mæ mi får. "Nej, nej," såe han. "Do kommer i øwwermåen te æ wæjster hjøwwerhus". A bløw hiel stom. Æ awtåel wår te den 24. A slosket hjemad, o da a kom ind te mi får, spuwwer a ham, om et det wår sannd, te a sku kon wæer nier o æ Skalleng te æ foemærkendaw. Jow, det tøtt han da wår ret nok. "Ja, men æ hjøwwer sæjjer, te a ska møed øwwermåen i æ wæjster hjøwwerhus". "Nå, siger han det? Ja, så må du jo hellere gøre det". A tøtt, det hiele ramlet få mæ. A håed rejnt

Dagen efter var jeg i Brugsen efter sagerne, og da rygsækken var fuld, spurgte uddeleren, om jeg nu kunne bære den. Jeg svarede, at det vidste jeg ikke, men det skulle jeg jo. Da jeg fik den på ryggen, måtte jeg gå bøjet for at bære den. Da jeg kom hjem, spurgte min far, om jeg skulle bære den til Skallingen, for den var godt nok tung.

Da vi havde fået vores middagsmad, tog jeg afsted ned til koen. Halvvejs rystede benene under mig, så jeg måtte tage et hvil, men ned til koen kom jeg da. Jeg prøvede, om jeg kunne komme af med rygsækken til koen, men det var ikke så lige en sag. Først da den fik rygsækken på krydset, gik det an, så vi kunne komme afsted.

Da vi kom til hyrdehuset, var der ingen hjemme. Koen kom ud i indhegningen, og jeg gik på min halmsæk (dvs. lagde mig til at sove). Jeg vågnede ved, at det tordnede, og et lille jernvindue stod og klaprede i vinden. Jeg stod op for at få det lukket, og lige da slog lynet ned uden for huset, og der stod sådan et vindstød ind ad vinduet, at en spand, der stod på et bordhjørne, blæste ned og skraldrede hen ad murstensgulvet. Jeg blev helt stiv over det hele og tænkte, at nu kunne det da ikke blive værre. Netop da gik døren op, og noget hvidt slaskende kom ind i huset. Jeg ved ikke, hvad der skete i mig, men jeg blev helt kold. Det hvide viste sig at være to spejdere fra Gørding, der ikke kunne klare sig for regn, og så søgte de ly her. Siden den nat har jeg aldrig været bange for noget.

Næste morgen passede jeg mit arbejde, og da jeg kom hjem efter tredje rend, var hyrden kommet, og han var helt tosset. Det havde jo tordnet, og hunden var bange, og så var den krøbet op i hyrdens seng, og der havde den fået fem hvalpe.

Jeg skulle jo være der til fåremarkedsdag den 24. august, og da dagen kom, var min lille pakke klar, og den tog jeg så med mig, da vi drev fårene op til markedspladsen i Ho. Jeg hjalp med at skille dyrene fra hinanden, og så gik jeg hen til hyrden og sagde tak for i sommer. Lønnen kunne han afregne med min far. "Nej, nej", sagde han. "Du kommer i overmorgen til det vestre hyrdehus". Jeg blev helt stum. Aftalen var til den 24. Jeg sjokkede hjemad, og da jeg kom ind til min far, spurgte jeg ham, om ikke det var sandt, at jeg kun skulle være nede på Skallingen til fåremarkedsdagen. Jo, det syntes han da var rigtig nok. "Jamen hyrden siger, at jeg skal møde i overmorgen i det vestre hyrdehus". "Nå, siger han det? Ja, så må du jo hellere gøre det". Jeg syntes, det hele ramlede for mig. Jeg havde regnet med, at min far ville

Skallingens hyrde foran det østre vogterhus. *Geografisk Tidsskrift*, bd. 36, 1933.

mæj, te mi får wild støtt mæ, o i æ stej forsweg han mæ. Allså ku a ett stuel mier o ham. Fræ den daw aw wår mi forhold te mi får en ajjen. Han såe nok, som han gjoer, we det te han tit såe, te det wår bæjjer o lii uret som o gyer uret. A tøtt, han gjoer mæ uret, men næer han ga æ hjøwwer ret, wår han frij for folkes snak. Mi uret trøjj han, te dær ett wild blyw snakket om, men det bløw dær, men ett a mæ.

I æ wøjster hjøwwerhus bløw'et næemer. Æ hye wår bjerret, o æ høweder ku go øwer det hiele. En sku bær pas o, te di ett rænd øwwer æ såend o hjem, o så sku di ha wand.

Æ rest å den sommer wår a møj aljenne om o sie atter æ dyere. Æ hjøwwers muer wår møj syg, o så wår han møj we hind. Det gjoer jo, te æ ansvar for æ dyere o det hiele loe o mæ, o a sku ta bestemmels for det, dær sku gyes, næer æ haw kom op, nær en sydwøjsten storm kom op o såend. Det gjoer nok, te a bløw nowwed hoer i æ ramper. Ilaw a kom hjem den føest oktober, wår a møj annelejs som den knæjt, dær drow aw den føest maj. A håed swær we bær o gyer, som dær bløw såe.

Det wår, hwa a fek i løn den sommer – sammel mæ dem 25 kroner, æ hjøwwer kåem mæ engång i november, ued a dem 1300 kroner han sjel fek.

Hyrdedrengen. Xylografi 1898.
Gunnar Knudsen: *Dansk bondeliv i forrige århundrede.*

støtte mig, og i stedet svigtede han mig. Altså kunne jeg ikke mere stole på ham. Fra den dag var forholdet til min far et andet. Han sagde nok, som han gjorde, fordi – som han tit sagde – det var bedre at lide uret end at gøre uret. Jeg syntes, han gjorde mig uret, men når han gav hyrden ret, var han fri for folks snak. Min uret troede han, at der ikke ville blive snakket om, men det blev der, men ikke af mig.

I det vestre hyrdehus blev det nemmere. Høet var bjerget, og kreaturerne kunne gå over det hele. Man skulle bare passe på, at de ikke løb over sandstrækningen og hjem, og så skulle de have vand.

Resten af den sommer var jeg meget alene om at se efter dyrene. Hyrdens mor var meget syg, og så var han meget hos hende. Det gjorde jo, at ansvaret for dyrene og det hele lå på mig, og jeg skulle tage bestemmelse om det, der skulle gøres, når havet kom op (dvs. vandstanden steg), når en sydvestenstorm stod ind over sandstrækningen. Det gjorde nok, at jeg blev noget hård i filten. Da jeg kom hjem den første oktober, var jeg meget anderledes end den knægt, der drog afsted den første maj. Jeg havde svært ved bare at gøre, som der blev sagt.

Det var, hvad jeg fik i løn den sommer – sammen med de 25 kroner, hyrden kom med engang i november, ud af de 1300 kroner han selv fik.

Torben Arboe:

”... en plaffert af en pennepose”

– lidt om opdatering af ordbogsdefinitioner

Ovenstående betydningsforklaring i Feilbergs jyske ordbog (bd. 2, 1896-1904) stødte jeg på under redaktion til Jysk Ordbog af ordet *kartoffel-bøsse*, en slags legetøj.

Men hvad i alverden betyder ordene *plaffert* og *pennepose*? *Plaffert* må være afledt af verbet *plaffe* (= skyde med knaldende lyd, knalde); men Feilberg har ikke *plaffert* med i sin ordbog, så han må betragte ordet som rigsdansk. Det er da også optaget i Ordbog over det Danske Sprog (ODS), hvor det har definitionen: ”(mindre ell. gammelt) skydevaaben”, men nu ”lidet brugeligt” (bd. 16, 1936). Samme sted beskrives det som en slags lommepistol, og som eksempel nævnes en *hylde-bøsse* (lavet af en gren eller kvist af et hylde træ).

Dermed har vi våbnets dimensioner omtrent på plads; men hvad er det så for en *pennepose*, det er lavet af? Heller ikke dette ord findes hos Feilberg; men ODS giver ordet (”især tilhørende forældet sprog”) en længere forklaring: ”den nederste, hule del af en (penne-)fjer (der tilskæres i spidsen for at tjene som skriveredskab ell. med afskaaren øverste del danner et lille rør); fjerpose (1); ogsaa: (tilskaaren) fjerpen”. En pennepose el. fjerpose er altså det lille rør nederst i en gåsefjers ribbe; det våben, man kan danne deraf, må blive beskedent. Man presser den bredeste ende af røret gennem en kartoffelskive og får dermed en prop i røret; det gentages for rørets smalle ende, og presser man nu med en tynd pind som ladestok den bredeste prop hurtigt op mod den smalleste, vil lufttrykket presse den smalle prop ud med et lille plaf. En kilde bemærker, at kartoffelbøssen især var legetøj for små drenge.

Definitionen til Jysk Ordbog blev herudfra: *kartoffel-bøsse* = ”lille legetøjsbøsse, lavet af en kraftig (penne-)fjer og med et stykke kartoffel som ladning”; citater vil så vise den nærmere udformning og brug. Hermed tilsigter vi, at forklaringen virker forståelig for nutidige og fremtidige læsere (modsat Feilbergs).

Ordet er også optaget i Supplementet til ODS (bd. 4, 2001), og Ømålsordbogen anfører det med lignende definition fra en af sine kilder (bd. 9, 2008). Som synonym har Jysk Ordbog ordet *fjer-bøsse* = ”primitiv legetøjsbøsse, lavet af gåsefjer”; ifølge et citat dér lades også dette våben med små stykker af en kartoffelskive.